

GUNST PÉTER

★

ACSÁDY IGNÁC

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

GUNST PÉTER

436406

ACSÁDY IGNÁC

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1973

MTAK

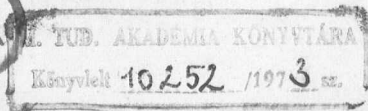
477490

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1973

Gunst Péter

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó	7
Az újságíró	11
Első történeti munkái	58
Történetszemlélete	68
A történetírói gyakorlat	128
„A magyar birodalom története”	149
„A magyar jobbágyság története”	177
Acsády műve és utóélete	214
Bibliográfia	235

ELŐSZÓ

Acsády Ignácot, a századforduló kimagasló történetíróját azon tudósok között tartjuk számon, akiknek munkásságát a haláluk óta eltelt évtizedek sem burkolták a feledés homályába. A magyar polgári történetírás pozitív hagyományairól szólva mindig azok között emlegetjük, akik saját korukban a legtöbbet tették a haladás szolgálatában. Életművéből a magyar marxista történettudomány létrejöttétől a mai napig, sokat merített és merít, megállapításait nem egy esetben felhasználja,

ha persze más világnézeti alapon, s fejlettebb tudományos módszerekkel is tárja fel a valóságot.

Éppen tevékenységének ez az előremutató jellege okozta, hogy munkásságát halála óta rendszerint leegyszerűsítve, egyoldalúan értékelték. A halála utáni évtizedek alapvetően reakciós ideológiai beállítottságú történetírása rendkívül élesen ítélte el haladó megállapításait, együttérzését a jobbagysággal, a magyar nép többségével, az uralkodó osztályokat sokszor kárhozató szavait. A haladó, majd az 1945 után uralkodóvá vált marxista történettudomány viszont — hiszen olyan vékony gyökerekkel rendelkezett a magyar történet-

írásban — érthetően hosszú éven át csupán tevékenységének azokra a vonásaira figyelt fel, amelyeket a reakció elítélt.

Pedig történetírói működésének tüzetesebb tanulmányozása más szempontból is tanulságos. Lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük, hogyan befolyásolják a történetírót kutatómunkájában, a történelemről alkotott nézeteinek kialakításában saját korának társadalmi és politikai nézetei — tágabban értelmezve történetírás és társadalom általános összefüggéseinek feltárását. Egyáltalában: hogy lehetőségünk van *történetfelfogásának* bemutatására, hogy Acsády Ignácnak volt véleménye a történettudo-

mány feladatairól, céljairól, s kutatói tevékenységét ennek az elképzelésnek kísérelte meg alárendelni, — mindez Magyarországon önmagában is olyan érték, amelyet feltétlenül meg kell becsülnünk. Munkásságának bemutatása ebben a tekintetben nem csupán a történetírás múltja iránt érdeklődő szakembereket, hanem más tudományágak képviselőit is érdekelheti, elsősorban persze a társadalomtudományokét, amelyek kivétel nélkül rendkívül érzékenyek a társadalom életének változásaira, a politika közvetett és közvetlen hatásaira.

AZ ÚJSÁGÍRÓ

Élete nem volt gazdag külső eseményekben. 1845. szept. 9-én, egy zsidó földbirtokos család legidősebb sarjaként született a Szatmár megyei Nagykárolyban. Elemi iskoláit és az algimnáziumot Nagykárolyban, a gimnázium 5. és 6. osztályát Debrecenben végezte. Ekkor került fel Pestre. A 7. osztályba már itt, a Református Gimnáziumban járt. A 8. osztályt magánúton végezte el, az érettségit pedig betegsége miatt csak 1866 februárjában, 21 éves korában magántanulóként tehette le.

Nem készült történetírónak. A XIX. századi történetírók azon nagy csoportjához tartozott, akik más pályákról tértek át a történetírás művelésére. Jogot hallgatott, ügyvéd szeretett volna lenni. Első egyetemi szemeszterére még az érettségi előtt, az 1865/66. tanévben iratkozott be. Az érettségi után lett a kar rendes hallgatója. Az akkoriban szokásos jogi oktatás keretében azonban már olyan tanárokat is hallgatott, akiknek előadásai megismertették más tudományágak, elsősorban a történelem és a közgazdaságtan eredményeivel is. Hallgatta Wenczel Gusztávot, aki a jogtörténetet, Kerékgyártó Árpádot, aki Ma-

gyarország történetét s Toldy Ferencet, aki ugyancsak Magyarország történetét tanította. Különösen az utóbbinak előadásai nyerték meg tetszését, vezették el viszonylag korán a történelem műveléséhez. Egyetemi évei alatt 3 díjnyertes pályaművet írt, s ebből csupán az első volt kifejezetten jogi tárgyú, a másik kettő már jogtörténeti és történeti témát dolgozott fel.

Ez a tény is mutatja, hogy érdeklődése hamar kitágult, sőt már igen korán át is alakult. Ez arra ösztönözte, hogy ne az ügyvédi vagy a bírói pályára lépjen, hanem újságíró legyen. A latinul, németül, franciául, olaszul jól tudó, az ak-

kori magyar és külföldi, az egyetemi oktatásnak megfelelően első-sorban német történeti, jogi és közgazdasági irodalmat figyelemmel kísérő fiatalember már az egyetem falai között a kötelező tanulmányokon túlmenően érdeklődött társadalmi kérdések iránt. Két évig hallgatta az egyetem keretében rendezett statisztikai tanfolyamot, s Kautz Gyula előadásait is érdeklődéssel figyelte. Nem csoda, hogy már igen fiatalon az általánosnál sokkal szélesebb látókörrel szert, s végül 1869-ben a Századunk hírlapíróinak sorába lépett. Amikor azután 1870. jan. 1-én a Századunk fuzionált a Pesti Naplóval, ő is átkerült a Deák-pártnak

ehhez az akkor még Kemény Zsigmond által szerkesztett orgánushoz. Rendszeresen írt más fővárosi és vidéki lapokba is, első sorban az Aradon megjelenő Alföldbe.

Ettől kezdve életének szinte nincs is megörökítésre méltó külső eseménye. Nem szerepelt a politikai élet porondján, ami lényeges történt vele, az dolgozószobájának négy fala között játszódtott le.

Foglalkozását tekintve élete végéig megmaradt újságírónak. Fiataltabb korában regényeket és vígjátékokat is írt, a későbbiek során — egyre inkább elmélyedve történelmi tanulmányaiban — nagy számú tudományos munkát, de az

újságtól soha nem szakadt el. Haláláig a Pesti Napló belső munkatársa maradt, több ezer, rendszeresen hétről hétre készített cikk, vezércikk tárca stb. mutatja hatalmas munkabírást. Komolyabb történeti tárgyú munkája először 1885-ben, 40. életéve küszöbén jelent meg.

Már említettük, hogy személye különösen alkalmas történetírás és társadalom bonyolult összefüggéseinek vizsgálatára. Újságírói, szépírói tevékenysége kitűnő lehetőséget nyújt ahhoz, hogy megrajzoljuk társadalmi nézeteit, nyomon kísérjük annak változásait, s ezzel történetírói működésének mozgatórugóit tapinthatjuk ki. Újságírói

munkássága megengedi azt is, hogy megismerjük a már érett, befutott történetíró véleményét kora társadalmi kérdéseiről, s ezáltal kulcsot kapjunk történetírói működése problematikájának megfejtéséhez is. Ezért kell tüzetesebben megismerni politikai nézeteit.

Amikor valakinek szellemi formálódását elemezzük, rendszerint két irányban tapogatódzunk. Milyen társadalmi környezetben élt, nevelkedett, s milyen hatással volt rá kora társadalma, politikai és szellemi áramlatai? Kezdjük mindekenkelőtt azzal, honnan, milyen körből jött. Apjáról, Adler Farkasról egészen az 50-es évekig semmit sem tudunk. A család

Nagykárolyban élt, a szabadságharc utáni években költözött Hajdúszoboszlóra. Rájuk is, mint a hazai zsidóságra általában, nagy hatást gyakorolhatott az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc. 1848 nagy élménye és a magyarságba való beolvadási törekvés az, ami meghatározza Acsády gyermekéveit is. Ez a magyarosodási szándék, magyar voltának erős tudata hatja át egész életében.

Acsády családja a zsidóság társadalmi rétegződésében az egyik legmagasabb fokra jutott, jelentős saját földbirtokkal rendelkezett. Apja az 1890-es években már több, mint 500 kat. hold földdel (s a kor viszonyaihoz képest igen sok mun-

kaeszközzel, géppel) rendelkezett, ami Debrecen környékén a legnagyobb birtokok közé számított. Ekkor Hajdúszoboszló első és Hajdú megye tizedik virilistája, évi 1400 Ft egyenes adót fizetett. Ez a származás sok mindenre fényt vet. Megmagyarázza, hogy Acsády miért hangsúlyozza később is magyarságát, a zsidóság asszimilálódásának szükségességét, miért ellenzi már korán a galíciai bevándorlás engedélyezését. *Tőkés közép-birtokos* származása hátteret, alapot ad ahhoz is, hogy társadalmi, politikai felfogását is rögzíthessük, eredztethessük. Mert egész életpályáját, tudományos és politikai tevékenységet ez az osztályállás-

pontja szabja meg. Ez a származás magyarázza liberális politikai elképzeléseinek haladó és konzervatív vonásait egyaránt.

A XIX. század második felét hatalmas gazdasági fellendülés jellemzi, amely 1849 után bontakozott ki, s csúcsát az 1880—1900-as években érte el. A polgári átalakulás a társadalom sok rejtett energiáját felszabadította. Rövid 30—40 év alatt az ország képe átalakult. Jelentős ipari fejlődés ment végbe, nagyarányú vasútépítés bontakozott ki. 1846-ban a vasútvonalak hossza csupán 35 km, 1890-ben pedig 11 246 km volt. Az iparban foglalkoztatottak száma 1857—1880 között megkétszereződött.

Nőtt a nyersanyag-kitermelés, fokozódott a mezőgazdasági termelés is. 1895-ben már 488 nagy és 1245 kisebb gőzmalom működött. Gyorsan kiépült a bankhálózat. Az ipari munkásság életnívója is biztosított volt, s a nagyarányú iparfejlődés a munkanélküli elemek egy részét is felszívta, az 1870—1880-as években a parasztmozgalmak is elültek. Ezek a mozzanatok alkotják a viszonylagos társadalmi nyugalom hátterét, annak a korszaknak atmoszféráját, melyben Acsády elkezdte tevékenységét.

A magyar társadalom szerkezete is átalakult. Osztályá szerveződött a burzsoázia, s mögötte már

megjelent a proletariátus is. Létrejött a modern értelmiség. A polgárság úgy érezte, itt az ideje annak, hogy vagyonát élvezze, a kibontakozó kapitalizmus eredményei optimizmussal töltötték el. Ugyanakkor a volt feudális uralkodó osztályok, a nagybirtokos arisztokrácia, de elsősorban a birtokos nemesség azon tagjaiban, akiknek nem volt elég tőkéjük az átalakuláshoz, a racionális gazdálkodáshoz, s ezért régi életnívójuk fenntartásának igényével igen, de gazdasági alapjaival már nem rendelkeztek, — e rétegek között egyfajta reakciós antikapitalista felfogás termelődött ki. Ez a konzervatív eszmék felvirágzását, a klerikalizmus erő-

södését, s nem utolsósorban az antiszemitizmus elburjánzását eredményezte.

A politikai élet e konzerválódására az adott alapot, hogy a magyar társadalom már végrehajtotta a maga polgári átalakulását, s vezető rétegei a társadalmi haladás helyett az adott viszonyok megőrzését tartották szükségesnek, elsősorban az új osztállyal, a munkásosztállyal szemben. A magyar burzsoázia kiegyezett a volt uralkodó osztállyal, a nemességgel, az arisztokráciával és az egyházzal, s belenyugodott abba, hogy azok az ország politikai, társadalmi és gazdasági életében továbbra is vezető szerepet játszanak. A liberalizmus

ekkor már élesen elvált a demokráciától, s egyre inkább konzervativizmusba torkollott. Ez azonban a társadalom bizonyos rétegei részéről ellenállást váltott ki.

Az ellenállás liberális formában éppen azoknak a rétegeknek a részéről valósult meg, amelyek közé származása szerint Acsádyt is soroltuk. A liberális burzsoáziának, különösen a középburzsoáziának az a generációja, amely a 30—40-es években született, vagy legalábbis e generáció egy része megkísérelte, hogy elszakadjon a dzsentritől, szakítva a feudális maradványok legkiáltóbb formáival. Ezek azok a rétegek, amelyek most átveszik a liberalizmus zászlaját azoktól a

nagy öregektől, akikben még él annak haladó formája, s megkísérelik kialakítani a magyar burzsoázia önálló szellemi arculatát. Acsády személyében éppen ennek a törekvésnek lehetünk tanúi.

Az 1869-ben újságírói pályára lépett Acsády Deák Ferenc politikájának a híve volt. De nemcsak abban az értelemben, hogy elfogadta a kiegyezés lényegét, s adott formáját is, hanem elsősorban abban a tekintetben, hogy a Deák és Eötvös József nevével fémjelzett liberalizmust vallotta a magáénak, azt a liberalizmust, amelyik, ha nem is volt már olyan haladó arculatú, mint 1848 előtt, de annak sok haladó vonását viselte még ma-

gán. A Pestre került fiatalemberre az egyetem padjaiban, a napilapok szerkesztőségi szobáiban, a pesti kávéházak füstös helyiségeiben a 70-es évek liberális szellemi áramlatai döntő benyomást gyakoroltak. Olvasmányai, tanulmányai megismertették Eötvös és a centralisták nézeteivel — ne felejtsük, a Pesti Naplót ekkor még Kemény Zsigmond szerkesztette! —, s azokhoz közelítette a centralisták harca a zsidóság emancipációjáért is. Acsády tehát Magyarország belső átalakulását a deáki, eötvösi koncepció alapján képzelte el. Felfogása szerint a kiegyezés után a közjogi viták helyére a belső reformok (liberális polgári reformok)

megvalósításának kell lépnie. Ismerve a nyugat-európai viszonyokat, világosan látta az ország elmaradottságát, s hangsúlyozta, hogy „civilizálódnunk” kell.

Abból, hogy a Deák—Eötvös fémjelezte liberális álláspont hívévé vált, de abból is, hogy a 70-es években a kapitalista államszervezet kiépítése volt napirenden, következett hogy Acsády ezekben az években elsősorban az ilyen vonatkozású témák kapcsán nyilatkozott meg. Állásfoglalásai közül jelentősek azok, amelyekben a megyék autonómiája ellen érvelt. Erős központi államapparátus mellett foglalt állást, s ebben nem csupán annak volt szerepe, hogy a megyékben

a feudalizmus védelmezőit látta, hanem a néptömegektől — első-sorban a nemzetiségektől — való félelmének is. Liberális álláspont-jának megfelelően foglalt állást egyház és állam viszonyának kérdésében, kifejtve, hogy az államot és az egyházat szét kell választani egymástól. Deák Ferenc haladó álláspontját fogadta el ebben a tekintetben, mintegy elméleti kidolgozója volt annak, amit Deák hí-res búcsúbeszédében kifejtett. Fellelépett a pápa csalhatatlanságának dogmája ellen is. Állásfoglalásait a lassú reformok kívánalma jellemzi minden területen. Ugyanez jellem-zi szinte minden fontosabb fellépé-sét, akár az iskolareformról volt

szó, akár a választójogról vagy más kérdésekről.

Liberális felfogása nem engedte, hogy radikális megoldásokat javasoljon. Jellemző erre nézete a választójog módosításáról, ahol fellépett a cenzus felemelése ellen, mert természetesnek vette ugyan, hogy a proletariátus nem kap választójogot, de azt is, hogy a „polgári osztály egyetlen jogosult eleme” sem esik el tőle. Ez az álláspontja talán a legjellemzőbb mind között, mert megvonja liberalizmusának határait. Acsády már önmagában is tudatosította liberalizmus és demokrácia szétválását a polgári forradalom után. Egy 1884-ben írt röpiratában nyíltan meg-

mondja, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség eszményeit általános frázisoknak tartja, amelyekkel „alkalmilag a tömeget felszítani szokás”. Ugyanitt mondja, hogy liberalizmus és demokrácia már nem férnek össze egymással, s ő az előbbi mellett tör lándzsát.

Rövidesen fény derült azonban arra is, hogy liberalizmusa nem volt azonos a hivatalos körökével. A liberalizmusnak tipikus, a feudalizmus és a „birtoktalan” néptömegek elé egyaránt gátat emelni szándékozó célkitűzései ugyanis 1867 után nálunk úgy valósultak meg, hogy a gátakat a néptömegek előtt — az eötvösi—deáki álláspont-

ról nézve is, az új liberális nemzedék nézőpontjából is — túlságosan magasra, a nagybirtok és a klerikális, általában feudális maradványok előtt viszont túlságosan alacsonyra emelték. S ez az évek múlásával a demokráciától magát mereven elhatároló Acsády számára is mind világosabbá vált.

A felismerés éppen a választójogi vitában tudatosodott, amikor a cenzust jelentősen felemelték. Ez szembeállította a kormányzásra mindinkább képtelen Deák-párttal, s egy „középpárt” felé sodorta, amely a Deák-párt balszárnyából és a balközép azon elemeiből állt volna, amelyek lemondanak a közjogi követelésekről, s erejüket a

liberális reformok megvalósítására fordítanak.

A törés mégis közjogi téren következett be. Acsády a kiegyezést ugyan közjogi téren elfogadta, de gazdasági téren a magyar középburzsoázia azon részének álláspontját képviselte, mely gazdaságilag teljes önállóságot követelt. Azt remélte, hogy az 1875-ben kormányra jutott Tisza Kálmán ezt meg fogja valósítani. Amikor 1878-ban végül Tisza is megújította a vámszerződést Ausztriával, csalódása olyan hatalmas lett, hogy otthagyt a kormánypártot, és kezdetben az új védegyleti mozgalom hívéül szegődött, majd az Egyesült Ellenzékhez csatlakozott.

Az első pillanatra meghökken-
tőnek tűnik, hogy egy az eötvösi—
deáki liberalizmus elveit valló és
elvei mellett következetesen kitar-
tó ujságíró olyan párthoz csatlako-
zott, amelyet a klerikális Apponyi
Albert vezetett. A helyzet azonban
korántsem ilyen egyértelmű. Az
Egyesült Ellenzék soraiban igen sok
hasonló liberális felfogású értelmi-
ségi (pl. Pulszky Ferenc és Grün-
wald Béla) foglalt helyet, s ezek
vezetőként nem Apponyit, hanem
Szilágyi Dezsőt és liberális irány-
zatát fogadták el, s a párt még év-
tizedek múlva is hangoztatott
ilyen eszméket. A Függetlenségi
Párttól elválasztotta az, hogy nem
kívánt fellépni a közjogi helyzet

megváltoztatásáért, a kormány-
párttól pedig az, hogy látta, az
nem úgy értelmezi a liberalizmust,
mint ő. De ezen kívül más ténye-
zőről is szó van. Liberális álláspont-
jának köszönhető, hogy sok tekin-
tetben együtt tudott haladni még
az Apponyi-féle konzervatív ele-
mekkel is.

Liberalizmus is ugyanis — mint
láttuk — korlátozott, szűk volt.
Korlátokat állított eléje néhány
speciális magyarországi körülmény is. Közülük különösen a sok-
nemzetiségű ország sajátos helyze-
tét emeljük ki. A polgári forrada-
lom után a liberális burzsoáziának
szinte minden állásfoglalását a nép-
tömegektől való félelem szabta

meg. Acsádynál — s ebben tükröződnek a speciális magyarországi körülmények — a néptömegektől való félelmet felfokozta a nemzeti-ségi tömegektől való félelem. Acsády elfogadta ugyan a nemzeti-ségi kérdés rendezésének alapjául az 1860—70-es évek uralkodó álláspontját, azt az Eötvös—Deák-féle megoldást, amely az 1868. évi nemzetiségi törvényben rögzítette a kérdésnek az egyéni szabadság alapján történő rendezését; de ez csak elvi alap volt, a gyakorlatban szinte minden esetben a törvényben biztosítottnál jóval erőteljesebb magyarosítást, asszimilációt kívánt meg. Ismerte a kérdés súlyosságát, azt, hogy Magyar-

országban a nemzetiségek szám-
belileg olyan hatalmas tényezőt al-
kotnak, amelyet nem lehet figyel-
men kívül hagyni. Azért is lépett
fel az újabb területszerzés ellen a
70-es évek végén (Bosznia-Herce-
govina), mert az növelte a szlávok
számát a Monarchiában.

E passzív állásponton túlmenő-
en aktív magyarosítást is sürgetett.
A magyar nemzetállam gondolatát
magáévá téve, a nemzetiségeket
nem kívánta politikai jogokhoz
juttatni. Hirdette a magyar kultúr
fölény gondolatát. Acsády úgy vél-
te, hogy a nyugat-európai országok
azért erősek, mert egynyelvűek,
mert nemzeti államok, s azt gon-
dolta, ha Magyarországon a nem-
36

zetiségeket sikerülne asszimilálni, minden probléma megoldódna. A magyarság kulturális fölényében vélt ideológiai alapot találni az erőszakos magyarosításhoz. E téren elment addig, hogy a 70-es évek elején a nemzetiségi törvény módosítását követelte, azt, hogy a gimnázium felső osztályaiban csak magyarul oktassanak.

A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja determinálta liberális nézeteit általában. Azért lépett fel az általános választójog ellen, mert félt a nincstelen, de elsősorban a nincstelen nemzetiségi tömegektől. A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja volt tehát az egyik oka annak, hogy liberaliz-

musa, amely elvben a fejlett kapitalista országok szinte minden vívmányát át kívánta ültetni Magyarországra, gyakorlatilag korántsem volt képes mindazokért a vívmányokért síkraszállni. Liberalizmusának másik gátja a munkásosztálytól való félelme volt. Elméleti tanulmányaiból is ismerte a kérdést, de saját korának eseményei is arra ösztönözték, hogy foglalkozzék vele. Elsősorban az 1871. évi párizsi kommün volt az, amely figyelmét a munkásmozgalom felé fordította.

A liberalizmusnak azok a magyarországi képviselői, akik a polgári átalakulás kérdéseit már a reformkorban kidolgozták, elméle-

tileg foglalkoztak a munkáskérdéssel is. De ők még nem kényszerültek arra, hogy gyakorlati politikájukban foglalkozzanak a munkásmozgalommal, a „pauperismussal”. 1848 után azonban a kapitalizmus gyors fejlődése következtében csakhamar Magyarországon is jelentős iramban fejlődött a munkásosztály, s megindult politikai szervezkedése is. A 70-es években ez a munkásosztály — különösen a fővárosban — már mindinkább hallatta hangját. Acsády igen korán felfigyelt ezekre a hangokra, arra a veszélyre, amelyet a proletárok a burzsoázia-ra jelentettek. A párizsi kommün idején 26 éves volt, s a francia mun-

kásmozgalom kísérlete a hatalom megragadására egész életére szóló nagy élményt jelentett. Tisztában volt vele, hogy csak erőszakkal nem lehet megoldani a munkás-kérdést. De úgy vélte, hogy bizonyos reformok révén tompítani lehet azokat az ellentéteket, melyek létrehozzák a proletariátus mozgalmát.

A szocializmus elméletétől Acsádyt liberális polgári felfogása mellett az is távol tartotta, hogy a szocialistákat — készpénznek véve a kommün idején a polgári sajtó által hangoztatott rágalmakat — az emberi kultúra ellenségeinek tartotta. Liberális szemlélete azonban mégis arra ösztönözte, hogy ne áll-

jon meg az egyszerű elutasításnál, hanem megértse és megértesse, mi a „munkáskérdés” alapja. Megpróbálta feltárni a szocializmus terjedésének okát, és javasolt bizonyos rendszabályokat is, amelyekkel — véleménye szerint — meg lehetne előzni, hogy e mozgalmak a fennálló társadalmi rendszer számára túlságosan veszélyessé váljanak.

Az okok kutatásában eljutott annak felismeréséig, hogy a társadalom szervezetében van a hiba. Megállapította, hogy a francia forradalom megdöntötte ugyan a régi rendet, de nem állított olyan új organizációt a helyére, amely célszerűen működhetne. A feudális urak helyére a nagytőke lépett, s

így továbbra is a társadalom egy kis része zsákmányolja ki a nagy többséget. A kizsákmányolás fokozódása „kergette” a népet a kommunizmus karjaiba — írta —, s mint hajdan a parasztlázadások, most a sztrájkok, a „Kommün” a kornak az elfajulása. Azt mutatják, hogy beteg a társadalom.

Azt persze világosan látta, hogy a magyarországi munkásmozgalom még korántsem olyan veszedelmes, mint a nyugat-európai. Iparunk még fejletlen, nálunk a munkásmozgalom csak akkor lehet veszélyes, ha az agrárproletárok is megmozdulnak. Ez azonban — vélte 1880-ban — belátható időn belül aligha következik be.

Ugyancsak kiemelte azt is, hogy míg a magyarországi munkásmozgalom elsősorban az Ausztriából bevándorolt német anyanyelvű munkások körében terjed, nagyobb mértékben nem lehet veszélyes. Fellépett viszont ama adópolitika ellen, amely a parasztságra mind nagyobb terheket rótt, s így növelte a nincstelenek számát.

Acsády a munkáskérdés megoldása céljából olyan reformokat tartott szükségeseknek, amelyek megelőzik a társadalom „betegségét”. Ilyenre gondolt, amikor javasolta az iskolai oktatás ingyenessé tételét, nehogy a fizetők és nem fizetők között már gyerekkorban kialakuljanak az osztályellentétek. Ter-

mészetes, hogy ezek a „gyógyszerek” nem lehettek hatékonyak, az általa ajánlott megoldások az utópiák körében mozogtak. Ennek okát abban leljük, hogy Acsády a munkásmozgalom és a kapitalizmus közötti alapvető összefüggéseket tulajdonképpen nem ismerte fel. Egyfajta összefüggés feltárásáig eljutott. De a munkáskérdést, a munkásmozgalmat nem a kapitalizmus szükségszerű velejárójának tulajdonította, hanem *csak* a nagytőke tevékenységének. Acsády, a liberális polgár, felismerte a feudalizmus alapvető ellentétét, de — s ezt már itt ki kell emelni — a feudalizmusban is csak a társadalmi osztályok közötti egyensúly fel-

bomlásában, az oligarchia uralmának kibontakozásában, a jobbágyság kíméletlen elnyomásában látta azt meg. Amikor pedig saját kora kapitalista társadalmát vizsgálta, hasonlóképpen eltorzította a valóságot, mivel csupán a nagytőke tevékenységében vélte felfedezni a bajok okát.

A nagytőke elleni fellépésében még nem a századforduló közép- és kispolgárságának, vagy a polgári radikálisoknak kartellelles fellépéseiről van szó. Acsády nagytőkeellenessége hasonló volt sok kortársának konzervatív nézeteihez, akiket a 70—80-as években a magyarországi kapitalista fejlődés „árnyoldalai” ijesztettek meg.

Acsádyt is csak azok a közvetlenül tapasztalt tények ijesztették meg, amelyek a „gründolási” hullám nyomait jelezték. A gyorsan meggazdagodott pénzmágnások az egyik oldalon és a tönkremenő kisemberek ezrei a másikon — ez volt az a jelenség, amelyik megremisztette. Felfogásában nem nehéz felismerni a középrétegek — kis- és középburzsoázia, kis- de főleg középbirtokosok — álláspontját. Ezek a rétegek léptek fel a különféle tőzsdei manipulációk ellen. Acsády leginkább azt kifogásolta, hogy a nagytőke korlátlan tevékenysége — s ő nagytőkén elsősorban a kereskedelmi és banktőkét, a „nem termelő tőkét” értette —

felbontja a társadalom *középső* rétegeit, s ezzel növeli a proletáriátus számát, végső soron elősegíti annak győzelmét. Ezért ítéli el a grüндolásokat (különösen a vasútépítés terén), az uzsorát stb. Felfogása szerint a kormánynak elsősorban a kisembereket kellene támogatnia, nem pedig a nagybankokat, amelyek csak a nyomort terjesztik. A nagytőke uralma — mint mondja — „a kommunizmushoz vezet”.

Regényei és egy színdarabja is ezt a kérdést feszegetik. *Fridényi bankja* c., stílusában, a szereplők rajzában Jókai hatását erősen magán viselő regényének témája egy nagy bank létrejötte és bukása. Kitűnően mutatja be, hogyan ala-

kult ki a nagytőke és az arisztokrácia szövetsége a „közönség” becsapására. Egy, a valóságban is megtörtént börzeszedelgés történetét írja le, s a történet kapcsán igen plasztikusan mutatja be a szédelgés mechanizmusát. A regény alakjai a korabeli magyar társadalom egyes rétegeinek tipikus képviselői.

A 70—80-as évek társadalmi kérdései közül Acsády érdeklődését a zsidókérdés is foglalkoztatta. Felfogása szerint a liberális elveknek megfelelően kell rendezni ezt is. Állást foglalt a tiszzaeszlári per kapcsán kibontakozott antiszemita propaganda ellen. Röpiratában, mely rövid néhány hónap alatt két

kiadásban fogyott el, rámutat arra, hogy a hanyatló dzsenti mozgalmáról van szó. A zsidóságnak Acsády szerint a parasztsággal kell összefognia a volt nemesség ellen. A kérdés ilyen felfogásában kétségkívül Acsády antifeudalizmusa, a liberalizmus tendenciái jutnak kifejezésre. Acsády ugyanis, miközben utalt arra, hogy a hanyatló nemességgel szemben a polgárságnak és a parasztságnak össze kell fognia, arra is felhívta a figyelmet, hogy — nézete szerint — ezzel a múltban élő, hanyatló régi kiváltságos osztállyal a polgárság ellentétei a későbbiek során mindinkább éleződni fognak. A parasztság pedig ebben a küzdelemben a polgár-

ság természetes szövetségese. Együttal pedig természetes szövetségese a zsidóságnak is, mert összeköti őket a múltbeli közös elnyomatás.

Nézeteit e téren igen erősen befolyásolta, hogy ő maga egy már évszázadok óta Magyarországon megtelepedett, a XIX. század második felében pedig már középbirtokosi szinten élő zsidó család sarja volt. Szemében a Kelet felől beáramló zsidóság kulturálatlan tömeg volt, s állásfoglalásaiban emellett szerepet játszottak már idézett, a középi és kisbirtokos rétegeket erősíteni szándékozó szempontja is. Ezért is hangsúlyozta, hogy útját kell állni a bevándorlásnak. Ugyancsak nyomatékosan leszögezte a zsidóság

mielőbbi asszimilációjának szükségességét. Ennek egy színdarabjában is hangot adott.

Acsády társadalmi-politikai nézetei tehát nagy vonásokban tükrözték annak a középburzsoáziának és tőkés középbirtokos rétegnek, s a belőlük kikerült szabadfoglalkozású értelmiségieknek a felfogását, akik alapul elfogadták a kiegyezést, de nem nyugodtak bele az adott viszonyokba, hanem tovább akartak lépni, s gazdaságilag, bizonyos fokig politikailag is az önálló Magyarország megteremtését tekintették fő célkitűzésüknek. Ez a liberalizmus azonban már a polgári forradalom utáni liberalizmus volt. Az ezt valló ré-

tegek már megrettentek a proletariátus mozgalmaitól, úgy érezték, hogy — mint Goethe bűvészinasa — elvesztették uralmukat az általuk felidézett szellemeken. Ez volt a jellemző a kormányzat liberalizmusára, s arra a liberalizmusra is, amelyet az Acsády által is képviselt haladóbb rétegek hirdettek. Ennek a liberalizmusnak a korlátai is azonosak voltak a kormányzatával, a nacionalizmus, a néptömegektől, a munkásságtól, s a parasztság mozgalmaitól való félelem.

Külön is ki kell emelni, hogy Acsády társadalomszemléletére tőkés középbirtokos felfogása a legjellemzőbb. Kétségtelen, hogy megfogalmazásai, javaslatai sok

konzervatív elemet tartalmaznak (gondoljunk csak a nagytőkeellesség motívumaira), olyanokat, amelyek más társadalmi törekvéseknek, pl. az agrárius mozgalmaknak is követelései voltak. Ezekben a nézeteiben konzervatív középbirtokosi álláspontja jut érvényre. Korán felismerte az agrárproletáriátus mozgalmaiban rejlő veszélyt, és javaslatai egytől egyig azt célozták, hogy a kapitalista fejlődés ne növelhesse a nincstelen agrárproletárok számát. A tönkremenő középbirtokos álláspontja tűnik ki az uzsora elleni törvény követelésében, a középrétegek pusztulásának leírásában. De nem egyedül ezek az elemek dominál-

nak felfogásában; olyan nézeteket is vallott, amelyek nem feleltek meg az agráriusoknak. Ilyen pl. az ipar szerepének kiemelése a nemzeti fejlődésben stb. Acsády nemcsak középbirtokos, hanem *tőkés* középbirtokos nézeteket vallott, ez is a magyarázata annak, hogy tovább látott, mint az agrárius mozgalom híveinek túlnyomó része.

Láttuk, hogy sokban hajlott a konzervatív megoldások felé. De arra is rá kell mutatni, hogy nézeteinek volt haladó tartalma. A munkásmozgalmat nem terrorral, hanem reformokkal kívánta lecsendesíteni, mintegy megelőzni. Fellépett az ország rendjének liberális irányú javítása mellett. Ha ez

a liberalizmus korlátozott is volt,
de akkor feltétlenül előremutató.

Kiemeltük Acsády társadalmi
állásfoglalásainak liberális voltát,
rámutattunk annak tőkés közép-
birtokos elemeire és korlátaira.
Hangsúlyoznunk kell nézeteinek
még egy jellemzőjét: stabilitását.
Felfogásán, amelyet a 70-es évek-
ben alakított ki, néhány évtizeddel
később sem változtatott. S ez ak-
kor, amikor a politikai élet fejlő-
dése a századfordulón sok tekintet-
ben jobbra tartott, a kiéleződött
társadalmi küzdelmekben Acsádyt
automatikusan balra tolta. Ugyan-
azokat a nézeteket vallotta, mint
korábban, azokért is szállt síkra,
de mondanivalójának *társadalmi*

akusztikája megváltozott. A századfordulón a korábbi liberális tendenciák már elhalványodtak. Szerepüket átvette a polgári radikális mozgalom, részben más ideológiai töltéssel, részben más társadalmi bázissal. Acsády lassan magára maradt. Bár a középburzsoáziával, ill. annak képviselőivel továbbra is összefűzte a közjogi kérdésben elfoglalt álláspontja és a magyar imperializmus elveinek érvényre juttatása, lassanként mégis elszigetelődött az uralkodó irányzatoktól, s közelebb került a polgári demokrácia híveihez, sőt a Szociáldemokrata Párthoz is.

De ez a mozgás benne nem tudatosodott, s következmények

nélkül maradt. Inkább arról van szó, hogy Acsády ugyanazokkal az elképzelésekkel a társadalmi spektrum más szegmentumába került. Az uralkodó osztály mindinkább a liberalizmusnak a feudális maradványok elleni fellépését olvasta ki írásaiból, s ezért lassan ellene fordult. Részben ez magyarázza azt a szerepet is, amelyet a magyar történetírásban játszott.

ELSŐ TÖRTÉNETI MUNKÁI

Vajon mi készítette Acsádyt, a már jó nevű újságíró, több jelentős sikerű regény és színdarab szerzőjét arra, hogy 40. életéve táján a múlt eseményeivel kezdjen foglalkozni, s mind mélyebbre hatoljon a történelem rejtelmeibe? Erre a kérdésre tőle nem kapunk választ. Levelezése csak töredékesen maradt az utókorra, kéziratoss feljegyzései elvesztek, s már aligha kerülnek elő. Mégsem nehéz válaszolni a kérdésre. Acsádyt is az vezette el a múlt eseményeinek tanulmányozásához, ami a legtöbb nagy törté-

58

netírót; választ kívánt adni saját kora fő kérdéseire, azokra, amelyek elsősorban foglalkoztatták. Ő is azt vallotta, amit az igazán nagy történetírók mindig: a történetírás haszna nemcsak abban rejlik, hogy hírt ad számunkra rég letűnt korokról, hanem sokkal inkább abban, hogy megérteti velünk a jelen állapotait, megmagyarázza saját korunk jelenségeit.

Azokra a kérdésekre azonban, amelyek Acsádyt elsősorban foglalkoztatták, s ezek főleg társadalmi-gazdasági kérdések voltak, a korabeli történetírás nem válaszolt kielégítően. Őt az izgatta, miért, s mikor maradt el Magyarország Európa más nemzetei, sőt

egyes közvetlen szomszédai mögött is, nemcsak politikai és kulturális, hanem társadalmi és gazdasági tekintetben is. Nem ismerte a választ, de azt tudta, hogy nem kielégítő az a mód, ahogyan kora történetíróinak többsége leírja a múltat, mert munkáikból az általa feltett kérdésekre egyáltalán nem kapott feleletet. Hozzálátott tehát, hogy azokra maga válaszoljon. Keresni, kutatni kezdte azt, melyek voltak kora társadalmi, politikai jellemzőinek előzményei, okai.

Természetesen nem egyszerre jutott el odáig, hogy jelentősebb műveleteket alkosson. Érdeklődése kezdetben az aktuális politikai témák történeti előzményeire írá-

60

nyult. 1877-ben ezért választotta disszertációja tárgyául *Az osztrák császári cím és Magyarország viszonyának kérdését*, mert az lehetőséget adott arra is, hogy kifejthesse benne álláspontját a közjogi kérdésekről, s hitet tehessen Magyarország önállósága mellett. Ez a tanulmány még nem alapult önálló levéltári kutatáson, forráskritikája csekély volt, s ha a szerző helyenként már meg is mutatta, hogy kritikai érzéke igen jó, mégis azt kell mondani, hogy Acsády ekkor még nem volt birtokában mindazoknak a készségeknek, amelyekkel egy történetírónak rendelkeznie kellett. Több mint 7 évre le is tette a történetíró tollát. De

ezek az évek nem múltak el nyomtalanul. Kora legnagyobb magyar és külföldi történetíróit tanulmányozta. Rengeteget olvasott, s olvasmányainak tekintélyes részét különféle orgánumban ismertette is. Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Marczali Henrik, Károlyi Árpád, Grünwald Béla, Fraknói Vilmos, Pauler Gyula, Ipolyi Arnold, Csánki Dezső, Kerékgyártó Árpád, Mikulik József, Nyári Albert, Zsilinszky Mihály és még sok más történetíró munkáit bírálta, de persze sokkal többet olvasott annál, mint amiről recenzióiban beszámolt.

A korabeli magyar és külföldi történeti irodalom színe-javának

ismeretében fogott hozzá újabb történeti munkák megírásához. Érdeklődése kezdetben a XVII. század közepére, második felére irányult. Tudása tulajdonképpen nagyon hamar megérett arra, hogy a magyar történetírás hagyományos műfajában, az életrajzban próbára tegye. 1884—85-ben írta meg *Széchy Mária* életrajzát. Már ebben a munkájában is érezhető, hogy erőssége nem annyira a biográfia, mint inkább a környezet-leírás volt. Annak ellenére, hogy Acsádyhoz mint regényíróhoz igen közel állt az életrajz módszere, könyvének mégis művelődéstörténeti tárgyú fejezetei azok, amelyek a legmaradandóbbaknak bi-

zonyultak. Ez is sejtetni engedi, hogy a korszak nagy történetírói közül elsősorban azok hatottak rá, akik a művelődéstörténetet művelték. Megerősíti ezt díjnyertes pályamunkája, az 1886-ban megjelent *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a könyv ihletője Macaulay *Anglia történetének* híres harmadik fejezete, az *Anglia 1885-ben*, különösen ami módszerét illeti. Hangsúlyozzuk, csak a módszerről van szó, maga a feldolgozás természetesen eredeti forrásanyagokon alapult.

Ez a munka minden tekintetben magán viseli szerzője történetírói felkészültségének, rátermett-

ségének a jegyeit. Acsády ezzel a munkájával a megkezdett úton eljutott addig, ameddig a hagyományos történetírói eszközök felhasználásával egyáltalában eljuthatott. Társadalomrajza magán viseli a korabeli magyar történetírás hagyományos technikáját, de tükrözi azt is, hogy a szerző igénye már több annál. A társadalom egyes rétegeinek helyzetét, életmódját igen színesen írja le, adatbázisa gazdag, látásmódja friss. Jellegetesen polgári liberális módszer mutatkozik meg abban, hogy Acsády e munkájában a múlt egyes jelenségeit saját kora jelenségeivel hasonlítja össze, valamint hogy saját korának egyes fogalmait visszavetíti

a múltba. A könyv jelentősége azonban nem ezekben az erényekben és hiányosságaiban van, hanem abban, hogy Acsády a megírás során rádöbbsen: ezekkel a módszerekkel nem jut el oda, ahová szeretne, nem tud mélyebbre hatolni a társadalmi rugóinak megismerésében. A magyar történetírás és a nagy külföldi történetírók módszerei ehhez nem elegendők. Valami újra van szükség ahhoz, hogy előbbre juthasson. Ezt az újat találta meg a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásoknak a múlt század 80-as éveiben kibontakozó különféle iskoláiban. Az igény a magyar valóság, kora társadalmi kialakulásának, létrejöttének megisme-

66

résére volt az, ami Acsádyt végül is arra kényszerítette, hogy a történettudományban Magyarországon új módszerekkel kísérletezzen, új felfogást valljon a történettudomány feladatairól, egy új irányzat alapjait kísérelje meg lerakni a magyar történettudományban.

Acsády Ignác gazdaság- és társadalomtörténeti tárgyú munkássága az 1880—90-es évek fordulóján bontakozott ki. Ekkor írt munkáinak lapjait — utolsó nagy művével, *A magyar jobbágyság történetével* együtt — ma is haszonnal forgatjuk, adataira ma is építünk; első-sorban ezek a munkái állták ki az idő próbáját. S egyúttal ezekből az írásaiból hámozhatjuk ki történet-felfogását.

A dolgok megértése kívánja meg, hogy rövid pillantást vessünk az európai gazdaság- és társad-

68

dalomtörténetírás, egyáltalán a történettudomány fejlődésére ebben az időszakban. Enélkül nem érthetjük meg Acsády történetfelfogását, s nem tudjuk a maga helyére tenni a saját korában. Nem lehet persze elmerülni a részletekben, de erre nincs is szükség. Elég annak hangsúlyozása, hogy a polgárság fejlődésének, a polgári szemléletmódnak a társadalomtudományokra gyakorolt hatását már a XVIII. században jelzi Montesquieu-nek, majd nála is nagyobb nyomatékkal Voltaire-nek a fellépése azzal a történetírással szemben, amely addig szinte kizárólag politikai eseményekkel foglalkozott. A polgárság azt kívánja, hogy

a történetírás az addigiaknál nagyobb gondot fordítson a politikai történet, vagyis a dinasztiák, feudális családok gyakran feldolgozott története helyett a kultúra, a tudomány, a gazdasági élet eseményeire, azaz a polgárság történetére.

Ez az igény hozta létre a XVIII. század második felétől mind gyorsulóbb ütemben kibontakozó művelődéstörténeti kutatásokat. A történetírók ekkor még e címszó alatt tulajdonképpen mindazzal foglalkoztak, ami *nem* a politika története volt. A vallás és a művészetek, a szokások és az erkölcsök mellett tehát a gazdálkodás, az ipar, a kereskedelem történetével is.

A művelődéstörténeti munkák mind nagyobb áradatába Comte működése, a pozitivizmus nyitott újabb szakaszt. Elméletileg megalapozta a művelődéstörténetet, s újabb fellendülését indította el. De az már egyúttal az eredeti értelemben vett művelődéstörténet felbomlását is jelentette. A XIX. század gyors fejlődése nyomán világossá vált, hogy már nem lehet egységesen kezelni a nem politikai jelenségeket. A gyors specializálódás a gazdaságtörténet fokozatos leválását eredményezte a művelődéstörténetről. Meggyorsította ezt a folyamatot, hogy más tudományokból is megindult a kikülönülés a gazdaságtörténet felé. Első-

sorban a közgazdaságtudományból, amelynek történeti iskolája (Roscher) logikusan jutott el a konkrét gazdaságtörténeti kutatásokhoz. A művelődéstörténetből és a közgazdaságtanból kiszakadt kutatás e két patakjának egyesülése duzzadt végül is a gazdaságtörténet széles folyamává a XIX. század utolsó harmadában. Közvetve elősegítette ezt a marxizmus megjelenése is a polgári gazdaságtörténetírásra gyakorolt hatása révén. A század utolsó évtizedeiben már olyan jelentős fejlődés következett be, amelyet pl. a statisztika elméletének és gyakorlatának a gazdaságtörténeti kutatásban történt meghonosodása jelez, különö-

sen az angol gazdaságtörténetírásban.

A gazdaságtörténetírásnak ez a fejlődése természetesen elsősorban Nyugat-Európában következett be. Magyarországon a történetírás ehhez képest rendkívül elmaradott volt. Még a művelődéstörténet sem érte el az ottani színvonalat. A reformkori fellendülés után az abszolutizmus éveiben visszaesett magyar történetírás hosszú évtizedekig nem tudta helyettesíteni Horváth Mihály első gazdaságtörténeti összefoglalását. Az e munka megjelenését követő évtizedekben alig látott napvilágot olyan tanulmány, amelyik hasonló kérdésekkel foglalkozott volna. Tulajdon-

képpen erre mutat rá Acsády is, amikor kifejti: „A magyar köz-nép, a parasztság, földművelésünk, nemzeti vagyonosságunk legnyomatékosabb tényezője éppen nem dicsekedhetik azzal, hogy sorsa iránt a történetírás akár a múltban, akár a jelenben valami túlságos érdeklődést tanúsított volna. Keveset foglalkozott vele mindenkor, de a legkevesebbet éppen napjainkban. A régibb időkből még csak van néhány munkánk, mely a job-bágyságnak legalább köz- és né-mely magánjogi viszonyát igyeke-zett tisztába hozni. Az utóbbi har-minc-negyven év alatt azonban már ezt sem tették.” Ennek magya-rázatát a kapitalizmus lassú hazai

fejlődésében találjuk meg. Acsády is felismerte annak idején, hogy a polgári életfelfogás csak kevésbé terjedt még el, s ezért az uralkodó rétegek sem érdeklődnek az ilyen kérdések iránt.

Külön is érdemes megemlíteni, hogy a lassan Magyarországon is polgárjogot nyert művelődéstörténeti kutatás, amely az 1850—60-as években szép eredményeket mutathatott fel, noha módszertanilag tulajdonképpen a korabeli francia, angol, német munkákat ismételte, aránylag hamar jelentős változáson ment át. Az 1860-as évektől mind erőteljesebben eltolódott egyháztörténeti irányba, s a századfordulón Békefi Remig kutatói

irányzatában már ez a tematika került túlsúlyba.

Amikor tehát Acsády az 1880-as években hozzálátott gazdaságtörténeti tárgyú kutatásaihoz, ez a tudományág nálunk még gyermekcipőekben is csak alig-alig tipegett. Semmit sem kaphatott tehát készen. Már azok a művelődéstörténeti hatások is, amelyeket első munkáiból kivehattünk, a nagyobb európai történetírók tanulmányozása révén érték.

Történetírói arculatának kialakulására a legnagyobb hatást a közgazdaságtan történeti iskolája, W. Roscher és tanítványai gyakorolták. Acsády még az egyetemen hallgatta Kautz Gyulát, Roscher

egyik legnagyobb tanítványát, akinek hatása az európai közgazdaságtanra és gazdaságtörténetre kiemagasló volt. De megismerte más tanítványok munkáit is, tevékenysége különösen a 80—90-es években abba az irányba fordult, amelybe Roscher legtöbb tanítványáé. Sok tekintetben tőlük függetlenül, velük párhuzamosan haladt. A pénzügyigazgatás, a pénzügytörténet kutatása ebben az időben bontakozott ki Németországban és Ausztriában, s Acsády e tevékenysége időben szinte semmivel sem maradt el mögötte. Az 1867. évi kiegyezés után a kutatás előtt megnyílt kamarai levéltár hatalmas iratanyagából kísérelte meg az

adózás XVI—XVII. századi történetének feldolgozását, kezdetben arra gondolva, hogy 1526-tól 1686-ig az egész időszak adózástörténetét egy kétkötetes munkában teszi közzé. E munka egy részeként közölte talán mindannyi között legjobb művét, a *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—1564. c.* munkát, melynek középpontjában az adózás és a pénzügyigazgatás szervezeti kialakulása áll. De Acsády sok más tényezőt is figyelembe vett. A pénzügyigazgatáson keresztül igen árnyalt képet rajzolt Magyarország helyzetéről az adott időszakban.

Ebben a munkájában elárulja azt is, hogy miért fordult a gazda-

ságtörténet felé. Az adótörténet keretében vélte ugyanis megtalálni azt a lehetőséget, hogy a nép szerepét mutassa be a magyar történelemben. „A nép nagy tömegei mint aktív tényezők” léptek itt be a nemzeti történet keretébe. „Itt övék a főszerep” — írta. Ez adja meg a kulcsot témaválasztásához.

Az első sikeres kísérlet után sorozatban látott hozzá az adózási viszonyok további feltárásához. 1888—1896 között 1604-ig sikerült eljutnia. Tanulmányai mind széles körű, sok éves levéltári kutatáson alapulnak. Ezek a munkái egytől egyig úttörőek a magyar történetírásban. Nemcsak azért, mert ilyen témájú munka eddig

még nem jelent meg, hanem azért is, mert azok a források sem voltak még feltárva, amelyek e kérdésekre fényt vethettek.

Ezekben az években Acsády érdeklődését két másik témakör is lekötötte. Az egyik az ország XVI-XVII. századi népességének meghatározása, a másik pedig a „birtokviszonyok”, a nemesség társadalmi rétegződésének ábrázolása volt. Már a probléma pusztá felvételét is történetiszemlélete indokolta. A népesség számának döntő fontosságot tulajdonított, ezért is fordított annyi gondot ezekre a kutatásokra, s vállalta el a Központi Statisztikai Hivatal megbízásából az 1715—1720. évi összeírások

80

értékelését ebből a szempontból. A nemesség vagyoni viszonyainak, rétegződésének bemutatásához pedig az a gondolat vezérelte, hogy kimutassa: a magyar állam összeomlásának egyik lényeges oka a hatalmas birtokkoncentráció volt az oligarchia kezében, s a tömeges képviselő középirtokos nemesség anyagi romlása. Ez a fel fogás abból a már bemutatott nézetéből fakad, mely a középrétegekben látta a társadalom hasznos, dolgozó, fenntartó tényezőit.

Mindezekhez a munkáihoz és tanulmányaihoz kell számítani azokat az elméleti cikkeket, amelyekben megfogalmazta a magyar gazdaságtörténeti kutatások fel-

6—II. 81

adatait, társadalmi jelentőségét, módszereit, s a XVI. század politikai történetéről készített munkáit is. Ha mindezt figyelembe vesszük, s még azt is emlékezetünkbe idézzük, hogy ujságíróként is szakadatlanul működött, nem tagadhatjuk meg az elismerést fizikai teljesítménye előtt sem. S ezt az elismerést annál inkább megérdemli, mert mind tematikailag, mind módszertanilag töretlen utakon haladt. Ő volt az első, aki a dica- és dézsmajegyzékeket, az urbáriumokat abból a szempontból vizsgálta, hogy azok pl. a népesség számának alakulását mennyiben tükrözik, ennek kimutatására használhatók-e.

Hibákat persze követett el e téren is, de ez nem feledtetheti azt, hogy munkái jelentős lépésekkel vitték előre a tudományos kutatást. Hasonló források feldolgozása téren sokáig senki sem követte, a statisztikai módszert, amelyet meghonosított munkáiban, még évtizedekig senki sem alkalmazta a magyar történetírásban.

Minden elképzelését persze nem tudta megvalósítani. Tett kísérleteket arra, hogy végleg felhagyjon az újságírással. Többször is megpályázott egyetemi katedrát, de e téren lépéseit nem kísérte szerencse. Erejének tekintélyes részét tehát lekötötte az újságírás, a szerkesztés, ideje korlátozott volt.

Ez volt a fő oka annak, hogy mennyiségileg sem sikerült mindazt megvalósítani, amit szeretett volna. A két kötetre tervezett pénzügytörténetnek tulajdonképpen csak az első felét fejezte be, s az I. Ferdinánd utáni részek már csak nyers feldolgozásnak, vagyis inkább a gyűjtött anyag csoportosított közzétételének számítanak. A második részből semmi sem jelent meg. De módszertanilag sem tudta kifejteni mindazt, amit szeretett volna. Ez magyarázza, hogy elméleti-módszertani tanulmányai többet mutatnak, mint amit feldolgozásaiban meg tudott valósítani.

Az 1880—90-es években publikált munkái már az érett történet-

író alkotásai. Ezek a tanulmányok kialakult történetszemlélet termékei, bennük világosan kitapintható az a szemléletmód, amely a továbbiakban is jellemezni fogja tevékenységét. Arra sohasem gondolt, hogy nézeteit összefüggő rendszerbe foglalja. Azt sem mondhatni, hogy történetfelfogása eredeti lett volna. De a magyar történettudományban olyan új szint jelentett, amelyet feltétlenül értékelni kell.

A történetírásról, a történelemről vallott nézetei erősen eltérnek magyarországi kortársainak felfogásától. A kiegyezés korának legtöbb történetírója nem foglalkozott a történetírás elméletével,

módszereivel, még kevésbé céljai-
val. Kortársai közül szinte alig
akadt olyan, aki azt vallotta volna,
hogy a történettudomány hatalma
a jelenre gyakorolt hatásában van,
s hogy a történelem menetét *tör-
vénytörvényszerűségek* irányítják, amelyek-
nek feltárása a történetírás feladata.
Acsády úgy vélte, tulajdonképpen
ezen a ponton válik a történetírás
tudománnyá. Rámutatott arra,
hogy ahol a társadalom demokra-
tikus, ott minden rétege szerepet
kap a kutatásokban, ott nemcsak
az uralkodókkal, s tetteikkel, ha-
nem a társadalom egyes rétegei-
nek a történetével is foglalkoznak.
A történelem tanulságai csak úgy
hasznosíthatók a jelenben, ha a tör-

vényszerűségeket tárja fel, hiszen a múlt még egyszer nem ismétlődik meg. Ezért tulajdonított jelentőséget a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásoknak, amelyek tulajdonképpen a *tudomány* rangjára emelik a történetírást.

Az az álláspont, hogy a politika eseményein kívül a társadalomnak és a gazdaságnak is helye van (sőt a fő hely illeti meg) a kutatásban, nem először hangzik el a magyar történetírásban. A fejlett nyugat-európai országokban pedig már 100 évvel korábban polgárjogot nyert.

Ott a XIX. század folyamán már arra is kísérletet tettek, hogy a történettudományt az eg-

zakt tudományok rangjára emeljék. Az egzakt törvények kutatásának talán a legnagyobb lökést Comte filozófiája adta, az ő követői (pl. az angol Buckle) törekedtek erre elsősorban a történetírásban. Elméletileg abból indultak ki, hogy a történelemben haladás van, az emberiség fejlődik, s e fejlődés törvényszerűségei természettudományi elvontságúak. Ha e törvényeket a tudomány felismeri, akkor — mondták — megszűnik az „erőszakos felforgatásnak” a szükségessége, a társadalom haladása békésen folyik majd le. E felfogás végső kicsengése tehát jellegzetes: a burzsoázia védelme az újabb forradalmakkal szemben.

E felfogás szoros összefüggését a polgárság megjelenésével és uralomra jutásával Acsády is felismerte. Helyesen mutatott rá arra, hogy a polgári rétegek érdeklődnek múltjuk iránt, keresik, kik voltak őseik — ha nem is név szerint —, s mi volt szerepük a történelemben; ami a történetírás új ágazatait teremti meg. Így jött létre a gazdaságtörténeti kutatás is.

De Acsádyt a gazdaságtörténethez még más is közelíti. Mint kifejti, a történettudomány visszahat a politikára, a társadalomra, így a gazdaságtörténet azzal, hogy tudatosítja a tömegek szerepét a múltban, tulajdonképpen elismerteti szerepüket a jelenben is. Ezért

fordult Acsády tudatosan is e tudományágazat felé.

Célja az volt, hogy a társadalom minden rétegének, osztályának történetét bemutassa, ill. felhívja a figyelmet a nép történetének elhanyagolt voltára. Egész ez irányú tevékenysége a politikai történet egyeduralkodása ellen irányult. A magyar polgárság gyenge volt, társadalmi tudata elmaradt a sokkal erősebben nyugat-európai polgárság mögött. Így a feudális gondolkodás a magyar történetírásban sokkal erősebb volt, mint az angolban vagy a franciában. Ezért a kiegyezés korának történetírása igen keveset foglalkozott a nép, a parasztság, a munk

90

kásság, a városi polgárság múltjával. Mint Acsády írta, a magyar történettudomány „Kitérve a gazdaságtörténeti problémák elől, . . . kifelejtette előadásából a történetírás legfőbb tárgyát, a gazdasági életben szerepet vivő összes tényezőket, tehát . . . a tulajdonképpeni néptömegeket . . .”

Az addigi történetírás kritikájából indult ki. Felfogásának alapja a comtei pozitivizmus, ill. annak spenceri továbbfejlesztése volt. Ez a pozitivizmus ilyen élesen megfogalmazva és hirdetve a kiegyezés utáni évtizedekben talán csak az ő tevékenységében jelentkezett Magyarországon. Acsádynál ugyanis kitapinthatóak egy rendszer kör-

vonalai. Tulajdonképpen a törvényszerűségek feltárásának az igénye és az a munkálkodás, amely ennek az igénynek a megvalósítását célozta, volt az a többlet, amely megkülönböztette őt kortársaitól, s elvezette egyfajta történetfelfogás vallásához.

Természetes, hogy Acsády felfogásában sem találhatjuk meg Comte és Spencer nézeteinek teljes rendszerét. Csak rendszerüknek hol ezt, hol azt az elemét látjuk, annak egyik vagy másik oldala kerül előtérbe írásaiban.

Acsády részben továbblépett a comtei felfogásnál. Comte az emberiség fejlődésének általános törvényszerűségeit hangsúlyozta,

Acsády viszont már kezdetben a gazdasági erők meghatározó szerepét emeli ki. Felfogása szerint a történelemben a gazdasági tényezők dominálnak, azok határozzák meg a társadalom fejlődését. Tulajdonképpen a gazdasági materializmus szemléletéről beszélhetünk Acsádynál.

A jelenből indult ki, amikor kiemelte, hogy már nem lehet vitatni a gazdasági tényezők szerepének meghatározó jelentőséget. Ez így volt — folytatja a gondolatot — régen is. Mindig a gazdasági erő, a népesség száma és munkaképessége, szervezete döntött, csak ez a múltban nem tudatosodott olyan kifejezetten, mint a modern idők-

ben. Mint kifejti, a keresztes háborúk, az egyházi és felekezeti mozgalmak stb. is mind kivétel nélkül gazdasági érdekeknek voltak alárendelve.

A gazdasági materializmus jelentkezése Acsády munkásságában természetesen nem zárja ki azt, hogy történetfelfogása végső soron idealista jellegű. Ő maga is vallásos volt, hitt Istenben s a vallás erejében, szükségességében. Munkásságát át- meg átszövi egyfajta mechanikus materializmus, de történetfelfogása mégis idealisztikus. A történelem fejlődését alapjaiban szellemiekkel magyarázza.

Felfogásában több irányzat keveredik. Megtaláljuk köztük a szo-

ciáldarwinizmust is, amely a társadalom életét biológiai törvényszerűségekkel magyarázza. A „struggle for life” törvényét ő is elfogadta alapvető törvényszerűségként.

Acsády is feleletet keresett az alapkérdésre: Mi határozza meg a társadalom fejlődését? Ahhoz a társadalomtudományi iskolához csatlakozott, amelyik a népesség számának tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget. Acsády valószínűleg Roscher munkáiból ismerte meg Petty, majd Malthus elképzeléseit, s azt vallotta, hogy a népsűrűség, a népesség számának növekedése a történelem mozgatóereje. A gazdasági fejlődést is a népesség gya-

rapodása, ill. csökkenése irányítja. Elvi megállapításaiban igen mechanisztikusan fogja fel a népesség mint alapvető tényező szerepét, amikor pusztán a növekedésre vagy csökkenésre egyszerűsíti le a folyamatot. Olykor maga is felismerte, hogy ez így túlságosan leegyszerűsített, tarthatatlan, de az ebből keletkező ellentmondásokat csupán a „gondviselés” hatalmával tudta feloldani. Ezzel tulajdonképpen idealista szintézist tett magáévá, hiszen így végül is Istenre bízta a történelem menetét.

Persze a végső nagy kérdés megválasztása rendkívül nehéz. Sokkal egyszerűbb helyette a társadalmi fejlődés közvetlenebb

problémáira irányítani a figyelmet. E tekintetben Acsádynak is kiérleltőbb volt az álláspontja. Spencer és a spenceriánus szociológiai iskola társadalmi felfogását abban is a magáévá tette, hogy elfogadta és történelmi munkáiban hangoztatta, a társadalom organizmus, élő szervezet. Nem képviselte tételesen ezt az álláspontot, s nem is biztos, hogy közvetlenül Spencertől kölcsönözte. De erre nem is volt szükség.

Az Arisztotelész tanításaihoz viszonyuló organikus társadalomfelfogás, ez a tulajdonképpen konzervatív elképzelés a társadalom egyes „szerveiről”, azok funkcióiról nagy népszerűségnek örvendett

a XIX. század második felében. Nem kellett ahhoz Spencer munkáit eredetiben olvasni, hogy valaki hasonló vagy lényegében azonos gondolatmenetet vessen papírra. A párizsi kommün bukása utáni évtizedekben élte virágkorát ez az elmélet, amikor a burzsoázia legélesebb szemű képviselői már felismerték, hogy ideológiailag is védekezniök kell a munkásmozgalom fenyegetéseivel szemben. A polgári rendszer képviselői számára a védekezés legjobb módja az a hagyományos filozófiai eszköz volt, amelyet minden hanyatló társadalmi rend kitermelt: a fennálló társadalom öröktől való voltának hangoztatása, annak kifejtése,

98

hogy az a természet ajándéka. Ez a felfogás a marxizmussal szemben, mely szerint az emberi társadalomnak önálló törvényszerűségei vannak, azt hirdeti, hogy a társadalom organizmus, amelyre a biológia törvényszerűségei érvényesek. Eszerint a társadalom egyes osztályainak — mint az élő szervezet egyes részeinek — megvan a maguk szerepe az egész szervezet — a társadalom — életében, s azt helyettük más szerv nem játszhatja. Ez az álláspont tulajdonképpen azt sugallja, hogy az egyes osztályok nem válthatják fel egymást, minden osztálynak eleve elrendelt szerepe van. E felfogás logikus velejárója az „egyensúly”-elmélet.

Eszerint az osztályharc a társadalom egyensúlyának megsértése, a fejlődés akadálya. Az organikus felfogás ezzel lényegében az osztályok egyenlőtlenségét, az elnyomók jogát a kizsákmányolásra, és az elnyomottak helyzetének „természetességét” igazolja.

Ez volt a magja azoknak a burzsoá társadalomelméleti nézeteknek, amelyek az 1860—90-es években Európa-szerte kivirágzottak. Egyes filozófusok (Schäffle, Lilienfeld) egész rendszereket alkottak a biológiai társadalomfelfogás igazolására. Az ő tevékenységük sugárzott át a társadalomtudományok más területeire is. Történetíróknál persze az esetek zömé-

ben csak sántító hasonlatokról volt szó, Acsádynál azonban meghatározó jellegűvé vált. Ő az organikus társadalomfelfogás híve volt. Helyesen, az emberek közötti munkamegosztás tényéből indult ki, de egyoldalúan vont le ebből következtetéseket. „Minden hivatásnak — írja — megvoltak a maga sajátos szervei. Az egyik a hazát védte, a másik a földet művelte: az egyik a szellemi szükségleteket elégítette ki, a másik az árucserét közvetítette . . . bármi különböző legyen jutalmuk, munkájuk egyformán hozzájárult az állam és a társadalom fenntartásához, felvirágoztatásához, s minden egyes organum megbetegedését egyformán

megérezte az összesség. "Acsády véleménye szerint az osztályok, a társadalomnak azok a szervei voltak amelyek között a munkamegosztás kifejlődött, mint pl. a feudalizmusban a rendek.

A társadalom „szociálgazdasági szervezete” Acsády felfogásában lényegében az osztályok, az organizmus szerveinek egymáshoz való viszonyát jelentette. A társadalmi organizáció kialakításában igen nagy szerepet tulajdonított az államnak és az uralkodó osztálynak. Felfogásának alakulására ebben a vonatkozásban valószínűleg a középkor zárt, merev rendi szerveződése és konzervativizmusa volt nagy hatással.

Az organizáció feladata Acsády szerint a polgárosodás lehetővé tétele, biztosítása. Ez — mint monddta — az organizációtól függött, attól, hogy a társadalom szervei összhangban működnek-e vagy sem. „... a ki előítélet nélkül vizsgálja a múltakat, az hamar be fogja látni, hogy az államok ereje, polgárosító és politikai jelentősége régen sem kizárólag egyes rendektől, hanem főleg attól függött, összhangzatosan teljesítik-e a nemzet osztályai az államszervezetben részökre kiutalt feladatokat.” A társadalom egyes rétegei, osztályai, az organizáció szervei tehát egymásra vannak utalva, egymás nélkül, illetőleg egymás ellenére nem tudnak

zavartalanul működni. Az osztályok szolidaritását, Spencer egyensúly-elméletéhez hasonlóan mint „őseredeti erőt” emelte ki. A társadalom addig fejlődik, az államok addig erősödnek, míg az egyes osztályok összhangban vannak egymással.

Ebből az elképzelésből következik, hogy — hasonlóan az organikus felfogás híveinek álláspontjához — Acsády szerint a társadalom szabályos működése akkor bomlik meg, amikor az egyes osztályok közötti egyensúly felborul. A gyakorlatban alkalmazva ezt az elméletet pl. a magyar államra, mint kifejtette: a királyság, az állam megalakulásakor István ki-

rály — e téren anakronisztikusan szinte a modern államszervezet mintájára történő tudatos tevékenységet tételezett fel — gondoskodott arról, hogy az egyes „népelemek” megfelelő számban, arányban legyenek képviselve, s ami a leglényegesebb: „... olyan biztosított vagyoni létellel bírjanak, minő az a hivatás volt, mely mindegyikükre várakozott az államéletben”. A XVI. század elejére azonban a még István király által megszabott vagyoni egyensúly megbomlott, a legtöbb birtokosnak nem volt megfelelő vagyona ahhoz, hogy a „a reá háruló katonai és politikai kötelességeknek” eleget tehetett volna, ugyan-

ekkor viszont a nagybirtokosok olyan óriási hatalomra tettek szert gazdasági túlsúlyuk révén, amely már végzetessé válhatott az országra.

Acsády szerint tehát a XVI. században a magyar társadalom, „Magyarország társadalom- és gazdasági, vele politikai szervezete” két alaphibában szenvedett. Egyrészt a birtokos családok száma nem állott kellő arányban azokkal a feladatokkal, melyek reájuk mint a társadalom vezetőjére hárultak, másrészt még ezt a csökkent számú birtokos osztályt is óriási vagyoni aránytalanság jellemezte. Többségük szegénységre volt kárhoztatva, s nem volt elég anyagi

ereje, sem kedve katonai kötelezettségei teljesítésére. Az uralkodó osztályon belüli vagyoni aránytalanság egyre nőtt, ez okozta az önálló magyar állam válságát. Ebben a beállításban, mely a valóság sok elemét tartalmazza, nem nehéz felismerni Acsádynak azt a korábban már ismertetett álláspontját, mely saját korában elítélte a nagy vagyonokat, s a középbirtokosok, a közép- és kisburzsoázia szerepét emelte ki. Korábban is szívesen hasonlította össze a feudális oligarchia szerepét a pénzarisztokráciáéval, mindig hangsúlyozta, hogy a társadalom igazi támaszai a középső rétegek, ... a középbirtokos osztály, melynek vagyó-

nosságán és műveltségén az állam ereje nyugszik. . .”

A társadalom egyik osztályának „beteges elfajulása” Acsády szerint az államra is katasztrofális hatással van. Már korábban láthattuk, hogy ő a társadalomszervezetet az állam szempontjából vizsgálta, s a nép szerepénél is azt emelte ki, hogy az állam életében ez sem játszik kisebb szerepet, mint az uralkodó osztályok. Ha társadalomfelfogásának részleteit vizsgáljuk, az állam szerepéről alkotott képe még részletesebben bomlik ki. Acsády felfogása szerint ugyanis az állam az egész társadalom felett áll, s a társadalom minden elemére egyaránt rá van utalva. Az

108

állam és a társadalom között kölcsönös viszonyt tételez fel. A történetírásnak azt kell vizsgálat alá vennie, vajon az egyes osztályok „...hogyan és mivel járultak az állam fennmaradásához, s viszont, mit tett az állam, hogy az ő boldogulásukat, anyagi és szellemi jólétüket előmozdítsa”. Elképzelése szerint az állam tevékenységében nem az elnyomó, a kizsákmányolást biztosító vonás domborodik ki. Acsády az organikus felfogásnak megfelelően elsősorban az állam szervezői tevékenységét emelte ki. Felfogása szerint az állam a társadalom osztályai felett álló szerv, a mérleg nyelve az egymással küzdő osztályok között.

A magyar történelem „hőskorában”, az Árpád-házi királyok uralma idején pl. az állam azért volt erős, mert nem engedte, hogy egyik osztály előnyt szerezzen a másik rovására. Az Árpádok idején az állam megvédte a jobbágyságot a földesurak túlzó követeléseivel szemben. Ilyen értelemben tartotta a kapitalista államot a feudális államnál sokkal fejlettebbnek, mert az inkább képes a birtokos osztályok korlátlan hatalmi törekvései ellen fellépni, mint a feudalizmus korának szétagolt állama. Ha azonban az államot egyik vagy másik osztály keríti hatalmába, akkor katasztrófa következik be. „A tehetetlen Jagellók, akik leg-

fontosabb királyi előjogaikat sem tudták fenntartani, a jobbágyságot feltétlenül kiszolgáltatták földesuraiknak, s ezzel maguk készíteték elő a siralmas 1514-iki parasztlázadást.” Az uralkodó osztály soraiban az egyéni önzés, a minél nagyobb birtokok gyűjtése uralkodott el. Ez az osztály az államot hatalmába kerítve az országot halálos veszélybe sodorta.

Acsády tehát felismerte azt, hogy a társadalom általában, elsősorban azonban a középkori társadalom, legalábbis fejlődésének egyik szakaszában uralkodó és elnyomott osztályokra bomlik. Liberális, erősen antifeudális szemlélete lehetővé tette számára annak

felismerését, hogy a társadalmi
organizmus szervei a középkori
rendi államban már korántsem
azonos értékűek. Munkáiban han-
goztatta, hogy a rendi állam
„... csupán az uralkodó osztályok
jogi és gazdasági exisztenciáját biz-
tosította... ellenben a nép nagy
tömegeit... a királyság elgyöngü-
lése korában, egészen az uralkodó
osztályoknak szolgáltatta ki”. A
nép, elsősorban a jobbágyság ki-
szolgáltatottsága tette lehetővé az
uralkodó osztályok általi kizsák-
mányolást. Acsády felismerte a ki-
zsákmányolás tényét — noha éle-
sebben ekkor még csak az 1514-es
törvényektől kezdve hangsúlyoz-
ta — és össze is kapcsolta azt az or-

szág mindinkább romló helyzetével. Az osztályharc különféle megnyilvánulásait tárgyalva azonban ő is az idealista történetfelfogás korabeli álláspontját vallotta, s az uralkodó osztály kizsákmányoló politikáját, általában a kizsákmányolást pusztán az emberi természet hibáiból vezette le.

Az uralkodó és elnyomott osztályok kategóriáinak felismerése mellett Acsády azt is hangsúlyozta, hogy ezek az osztályok harcolnak egymással. Felfogása szerint a rendi társadalom az osztályokat mesterségesen elzárta egymástól, ellentéteket fejlesztett ki közöttük, s ezáltal „lassankint valóságos ellenségnek tekintették egymást s a nemze-

ti közösség érdeke teljesen kiveszett nemcsak gondolatvilágukból, hanem a politikai cselekvésből is. Ez állapotok szem előtt tartása nélkül a városi és a nemesi rend örökös küzdelmeit, a földesurak bánásmódját a jobbágyosztállyal, sőt politikai mozgalmainkat is alig lehet megérteni". Sokszorosán kiemeli, hogy földesúr és jobbágy viszonyát „igaz mivolta szerint” a legélesebb ellentét jellemzi... „A két fél a legridegebben állt szemben egymással... az egyik korlátlan úr, a másik védtelen pária volt...”

Ha kiemeljük, hogy Acsády felismerte a társadalom — elsősorban a feudális társadalom — osztályok-

ra bomlását, s — legalábbis a rendi állammal kapcsolatban — hangsúlyozta, hogy a történelmet az osztályellentétek jelentősen befolyásolják, rá kell mutatnunk arra is, hogy korántsem tulajdonított az osztályharcnak a társadalom fejlődésében olyan meghatározó szerepet, mint azt a történelmi materializmus teszi. Acsády az osztályharc elméletét — erre mutat egész munkássága — a restauráció kora francia történetírásának nagyjaitól vette át. Az ő felfogásukra pedig elsősorban az volt a jellemző, hogy felismerték ugyan a feudalizmus és a polgári forradalmak történetén végigvonuló osztályharcot, de saját korukra azt nem vonatkoztat-

ták, a kapitalizmussal kapcsolatban vagy nem foglaltak állást, vagy egyszerűen tagadták e törvényszerűségek érvényességét. Ezek a történetírók azt hangsúlyozták, hogy a harmadik rend az egész népet képviseli, s uralmával az egész nép uralma valósult meg. Ezt az elméletet kapta készen Acsády, s alkalmazta — igaz, más viszonyok között — Magyarországon. A lényegbeli azonosság azonban nyilvánvaló. A magyar társadalom egy, bár sok megalkuvással terhes, de lényegében polgári forradalom után a kapitalista fejlődés útján haladt, s uralkodó osztályainak célja — ha a burzsoázia és a volt nemesség legjobbjai harcoltak is a

feudalizmus számos maradványa ellen — az elért eredmények biztosítása volt a néptömegekkel szemben. Ennek a kapitalista társadalomnak a védelmében küzdött Acsády mint újságíró, s ugyanezt a célt szolgálták — természetesen objektíve, végső kicsengésükben — történetírói munkásságának termékei is. A forradalom utáni magyarországi burzsoáziának sem volt érdeke az osztályharc elméletének alkalmazása a saját bőrén. Innen ered — ha feltétlenül sok áttételen keresztül is — Acsádynak majd minden munkájából kicsendülő azon meggyőződése, hogy az osztályharc Magyarországon 1848 után a feudális rendi társadalom fel-

számolásával egyszer s mindenkorra véget ért.

Ebben a talajban gyökerezik történetiszemléletének az a vonása is — s ebben is a szociáldarwinizmusnak talán nem is tudatos követője —, hogy az osztályharcot nem tartja a társadalmi fejlődés mozgató erejének. Szerinte az osztályharc akkor keletkezik, amikor az organizmus szervei, azaz az egyes osztályok között megbomlik a fejlődést biztosító összhang, egyik a másik fölé kerekedik; ha a győztes osztály „a saját szükségleteihez mérten formálja az államot és a társadalmat.” Acsády annak ellenére tehát, hogy feltárja az osztályharc tényét, azt lényegében olyan szük-

séges rossznak tartja, melyet, ha lehet, el kell kerülni. Éppen ebből a szempontból ítéli el az uralkodó osztály kíméletlen elnyomó politikáját. Acsády tehát lényegében az *osztálybéke* álláspontját tette magáévá, s az osztályok kibékítése, a társadalom nyugalmi állapotának biztosítása volt a célja.

Az organikus társadalomfelfogás — láttuk — jórészt a marxizmus elleni védekezés volt, s így objektíve reakciós szerepet játszott. Ez volt a szerepe akkor is, ha elterjedése nyomán jelentős társadalom- és gazdaságtörténeti kutatás virágzott is fel, s ha az — éppen a marxizmus hatására — a korábbiaknál sokkal erőteljesebben érvé-

nyesítette a gazdasági erők szerepét a történelemben.

Nem lenne azonban helyes, ha Acsády történetfelfogásának megítélésénél nem vennők figyelembe a sajátos magyarországi körülményeket. A korabeli magyar történetírás helyzetét ismerve azt kell kiemelnünk, hogy ez a felfogás akkor Magyarországon *feltétlenül* haladó volt, előrevitte a tudományt. Acsády is védelmezni kívánta a fennálló társadalmi rendet a proletariátustól. De az ő tollán a korabeli magyar viszonyok között ez a felfogás más hangsúlyt kapott. Hogy ez mennyire így van, azt jellemzően mutatja az osztályharcról vallott nézetei és az azok által kivál-

tott visszhang közötti különbség. A kortársak és az utókor felfogásában Acsády — minden organikus nézete ellenére, azokat szinte negligálva — az osztályharc történetírójának tűnt. Acsády szemléletében ugyanis az organikus felfogás egyik lényeges alapelve bizonyos fokig módosult, mégpedig előremutató irányba. Láttuk, hogy az organikus szemlélet szerint a társadalom osztályai mint biológiai szervek végzik munkájukat, ami lényegében az osztályuralom, az osztályok egyenlőtlenségének szentesítését jelenti, azt, hogy az organikus szemlélet konzerválni szeretné az adott osztályuralmat. Acsády megállapításaiból azonban

kortársai azt olvashatták ki, hogy ő, noha magáévá tette az organikus felfogás alapjait, a társadalmi osztályok *egyenlőségéről* beszél, arról, hogy az osztályok *egyformán* járultak az állam fennmaradásához, egyforma történeti értékük van. Az organikus elméletnek ebben a jó értelemben vett „torzulásában” tükröződik az, hogy Magyarországon ennek a felfogásnak sokban más kicsengése volt, mint Nyugaton — legalábbis a történetírást illetően. Az organikus társadalomszemlélet a magyar történetírásnak ebben a szakaszában Acsády munkásságában ugyanis arra szolgált, hogy vele indokolja meg, ha tetszik: követelje a nép

sorsának, helyzetének a kutatását.

Ha azt hangsúlyozzuk, hogy az egyes osztályok egyformán járulnak az állam fenntartásához, ez vonatkozik az elnyomott osztályokra is. Ez Acsády kezén ideológiai alapot jelentett annak kifejtéséhez, hogy a nép szerepével, a gazdaságtörténettel is foglalkoznia kell a tudománynak. Az organikus felfogás alapján fejtette ki, hogy a nép képezi a polgárosodás alapját. Acsády felfogása szerint ugyan a nép teljesen passzív szerepet játszott, de annak kimondása, hogy valóban *szerepet játszott*, a magyar történetírásban igen jelentős tett volt, mert a humánus, szubjektív meggondolások helyére,

amelyek a reformkori haladó történetírás nem egy képviselőjét jellemezték, objektív álláspontot helyezett.

Az organikus felfogás fellenítette a gazdaságtörténeti kutatásokat Magyarországon is. Acsády, aki azért lett történetíró, hogy a társadalom fejlődését gyökereiben ismerje meg, egyúttal arra is törekedett, hogy a gyökerek kimutatásával visszahasson kora társadalmára. Megmutatkozik ez abban is, ahogyan felfogta a gazdaságtörténeti kutatás feladatát Magyarországon. Azt emelte ki, hogy a gazdaságtörténet nyomán egészen más képet kapunk „a magyarság hivatásáról”, mint amit eddig ismertünk.

Rá kell mutatni arra is, hogy ebben a „hivatásban” Acsády politikai nézeteinek retrográd elemei is visszatükröződnek. A gazdaságtörténeti kutatásba — minden haladó vonása mellett is — egyúttal nacionalista elemeket vitt, s eszközt látott benne ahhoz, hogy a nemzetiségekkel szemben a magyarság mint kultúrtényező fölényét mutassa ki, s „uralmának legvilágosabb jogcímét” minden másnál élesebben domborítsa ki.

Természetesen nem kívánunk nagyobb jelentőséget tulajdonítani a gazdaságtörténet e nacionalista szempontú felhasználásának, mint amekkora az a valóságban volt. Sem a kortársak, sem a két világ-

háború között működő történetírók, de a marxista történetírás képviselői sem ebből a szempontból értékelték Acsády munkásságát. A tendencia azonban letagadhatatlan, s ha összevetjük politikai történeti munkássága hasonló vonásaival, olyan jelentőségűvé válik, mely mellett nem lehet s nem is kívánatos szótlanul elhaladni.

Mégsem elsősorban ez határozza meg történetfelfogásának jelentőségét, hanem az a körülmény, hogy annak elsősorban haladó vonásai érvényesültek, a korabeli magyar történetírásban azok váltottak ki visszhangot. Acsády olyan új fogalmakat honosított meg, mint „uralkodó osztály”, „elnyo-

126

mott osztály”, „kizsákmányolás”, „organizáció”, „társadalmi szervezet”, „két nemzet” stb. Ezeknek a fogalmaknak meghonosítása akkor feltétlenül haladást jelentett, még abban az esetben is, ha a fogalmak természetesen nem voltak ismeretlenek a kor történetírói előtt.

A TÖRTÉNETÍRÓI GYAKORLAT

Acsády történetfelfogásának újszerűsége a magyar történetírásban vitathatatlan. Amit elméletileg kifejtett, az megkülönbözteti kortársaitól. Annak azonban, hogy tulajdonképpen mégis egy munkája, *A magyar jobbdágyság története* váltotta ki a hivatalos magyar történetírás rosszallását, figyelmeztetnie kell bennünket. Acsády munkásságának túlnyomó részében ugyanis elméleti állásfoglalásai elválnak a konkrét történeti vizsgálatától. Jellemzően tükröződik ez gazdaságtörténeti tárgyú munkái-

ban, ahol pl. a periodizáció minden új szempont kifejtése ellenére a hagyományos politikai felosztást követi, s a királyok uralkodásának rendjében tagolja anyagát. Ugyancsak jellemző, hogy az általa feltárt forrásokban rejlő lehetőségeket sem használta ki mindig, bár ebben olykor elvi megfontolások is meghúzódnak: őt az osztályok egymáshoz való *viszonya* érdekelte elsősorban, ezért nem gondolt arra, hogy az urbáriumokat, a dézsmajegyzékeket pl. a jobbágy-ság rétegződésének bemutatására használja fel. Gazdaságtörténeti tanulmányain érezhető mégis leginkább az új szempontok hatása. A statisztikai módszerek ismertetése,

a nép szerepének kiemelése, a feudális társadalom osztályjellegének hangsúlyozása stb. — mindezek akkor előremutató elemek voltak. Felfogásának frissességével, új adatanyagával, új problémák felvetésével ért is el sikereket. 1888-ban az Akadémia levelező tagjává választották s a Történeti Bizottságnak is tagja lett. Sikerét mutatta az is, hogy a századfordulón napvilágot látott 10 kötetes reprezentatív összefoglaló, *A Magyar Nemzet Történetének* két kötetét is az ő tollából publikálták.

Elérkezett tehát a nagy alkalom: felkérték az 1526—1606 és az 1657—1711 közötti időszak történetének megírására. Egységes korszakon

lehetett volna kipróbálni az új történetfelfogás lehetőségeit. Annál is inkább itt volt a lehetőség, mivel a Szilágyi Sándor szerkesztette 10 kötetes kiadványsorozatban a szerzők keze alig volt megkötve. Nem is igen lehetett volna ezt megtenni, hiszen a közreműködők nagy száma és egymással sokszor homlokegyenest ellenkező történetfelfogása ezt eleve kizárta. Ha tehát azt tapasztaljuk, hogy Acsády két kötete szinte alig tér el a hagyományos feldolgozásoktól, nem hibáztathatjuk a külső körülményeket. Annál is kevésbé tehetjük ezt, mert ő maga már régebben foglalkozott azzal a gondolattal, hogy megírja a 16—17. századi magyar

történetet, s a két kötet anyagának jó része már elkészült, amikor a megbízást megkapta.

Nem okolhatunk tehát külső körülményeket abban, hogy Acsády e munkái alig térnek el a hagyományos történeti munkáktól, hogy nem sikerült összeegyeztetnie történetfelfogását a konkrét történeti anyaggal. Sokkal inkább okolhatjuk magát a történetfelfogást. Organikus társadalomelméleti nézőpontja szerint a társadalom egyes osztályai végzik a nekik rendelt feladatokat. A nép dolgozik — s ez passzív tevékenység, ha rajta is nyugszik az egész társadalom. Ez azt jelenti, hogy míg azokban a tanulmányaiban, amelyeknek tár-

gya közelebb áll ehhez a tevékenységhez, sikeresen állította a népet a középpontba, most éppen organikus társadalomfelfogása következtében alig tudja érvényesíteni álláspontját. Nem tudta felfogását nagy, egységes történeti tablóban érvényre juttatni. Ezekben az összefoglaló kötetekben is vannak fejezetek, amelyek bemutatják a társadalmi-gazdasági körülményeket, de a társadalmi fejlődés egységes képét nem tudja adni, s nem tudja erre ráépíteni a korszak egészét. Ezért kénytelen a régi úton haladni, ami elsősorban a politikai események ismeretében mutatkozik meg, s a gazdasági-társadalmi kérdéseket azoktól teljesen elszige-

telten ábrázolja. Nem mintha a megfelelő fejezetekben nem mutatkoznék meg a nép szeretete, az együttérzés a jobbágysággal. Olykor még a jobbágyság honvédő harcát is bemutatja, megfelelően kiemelve azt, hogy itt jobbagyok s nem nemesek védik a hazát. De nem ezek a megállapításai határozzák meg a munka jellegét, olyan hangok ezek, amelyek *nem illeszkednek szervesen* az előadásba. Elméletileg kialakított következtetéseit pl. a nép szerepéről a gyakorlatba csak úgy tudta átültetni, hogy különválasztotta egymástól a politikai történet és a gazdasági élet tényeit. Egy-egy „művelődéstörténeti” fejezet közbeiktatása azon-

ban, bár feltétlenül új szint jelentett történetírásunkban, mégsem pótolhatta azt, hogy Acsády összefoglaló munkáiban nem volt képes áttörni a történetfelfogás hagyományos, a magyar történetírásban már jóval korábban kialakult kereteit. Ezek a művelődéstörténeti fejezetek elsősorban azért emelkednek ki a szokásos hasonló írások közül, mert kemény szavakkal ítélik el a feudális elnyomást, és a népnek a történelemben játszott szerepét előtérbe állítják. Éppen ezeknek a fejezeteknek a feudális elnyomást élesen elítélő hangja figyelmeztet arra, hogy a megjelenés körülményei *nem korlátozták a szerző tollát*. Sokkal inkább volt

szó arról, hogy az a felfogás, mely a gazdasági tényezők szerepét hangsúlyozza, éppen mert *tényezőket* vizsgál, szétszakítja a történeti folyamat egységét, s míg egyes részletekben hozhat újat, egy történeti korszak egészének vizsgálatában megreked a régi álláspontok hangoztatásánál. Ha *A magyar nemzet története* sorozatban megjelent két terjedelmes kötetet vizsgáljuk, az előző évek gazdaságtörténeti tanulmányaihoz képest a visszaesés szembeötlő.

Mindez nem zárja ki azt, hogy részgazságokat ne mondott volna ki. Ha most azt vizsgáljuk, hogy kortársai hasonló munkáihoz képest mi az, amit Acsády kiemelt,

ami őt azoktól megkülönbözteti, megállapíthatjuk, hogy e két köte-
te igen sok előremutató, haladó
elemet tartalmaz. Következétesen
érvényre juttatta például az egyes
osztályok küzdelmét. Hangsúlyoz-
ta a „két nemzet” létét a XVI—
XVII. században, a jobbágyságot,
amely teljesen elnyomott volt, s a
minden joggal rendelkező nemes-
séget. Kiemelte ugyan, hogy ez
csak a feudalizmusban van így, de
„elnyomott” és „uralkodó” osz-
tály fogalmának ilyen kiemelése
nem lebecsülendő jelentőségű. Rá-
mutat a nemesség feudális jellegű
belvillongásaira, a feudális uralko-
dó osztály megosztottságának a
következményeire a függetlenség

elvesztésében. Hangsúlyozza, hogy a XVII. századi kuruc mozgalmakban erős volt a szociális elem, az elnyomott tömegek robbantották ki a Rákóczi-féle felkelést is, s így ezek a küzdelmek — legalábbis egy ideig — osztályharcos megmozdulások is voltak. Igen szépen írja le, hogyan vált a Rákóczi-féle felkelés a tömegek osztályharcából függetlenségi küzdelemmé, s ennek során azt is hangsúlyozza, hogy a nemesség csak akkor csatlakozott tömegesen Rákóczihoz, amikor úgy látta, az előnyös számára. Többször is hangsúlyozta, a függetlenségi küzdelmeknek előnyére vált a feudális rendek és a nép egymásra találása. E téren ugyan nem

képviselt következetes álláspontot, de felfogása a korabeli romantikus kuruc—labanc álláspontnál feltétlenül korszerűbb volt. Acsády tehát jelentős lépéseket tett előre a történelmi valóság feltárásának útján. Mégsem mondhatjuk, hogy ezt egyértelműen tette. Ebben is organikus felfogása vezette félre. Mert eszménye az osztályok harmóniája volt, arra törekedett, hogy kimutassa: amikor nemesség és jobbágyság együttműködött, sikerrel járt a nemzeti küzdelem (Bocskai). Hogy ezt bizonyíthassa, értékelésének mércéjéül nem a társadalmi kérdéseket, hanem a nemzeti függetlenséget kellett megtennie, ami az osztályharcos elem termé-

szetszerű háttérbe szorulását eredményezte. Addig ment el e téren, hogy még saját álláspontját sem képviselte következetesen, amikor nem ismerte fel, hogy a bécsi vagy a szatmári békében uralkodó és nemzet „kiegyezése” a jobbágyság rovására következett be. Ugyancsak ezért változtatta meg álláspontját a kuruc mozgalmak alapjainak értékelésében. Korábban azt vallotta, hogy azok a rendiség mozgalmi voltak az uralkodói hatalom megtörésére. Most elsősorban nemzeti küzdelmet láttat bennük. Erre a változtatásra azonban nemcsak az organikus felfogás alapjaira épített új koncepciója készítette, hanem egy másik, korántsem elhanyagol-

ható tényező is: nacionalizmusának megerősödése a századfordulón.

Ahogy munkásságában a politikai történet előtérbe kerül, olyan mértékben jutnak érvényre történeti munkáiban azok az elemek, amelyek összekötötték kora hivatalos történetírásának jellegzetességeivel. Ilyennek tekinthető elsősorban a nacionalizmus. Láttuk már, hogy Acsády újságcikkeiben sokszor a magyar nacionalizmusnak szinte már a sovinizmust érintő politikáját képviselte. Történeti tanulmányaiban eddig is előbukkant egy-egy nacionalista kiszólás. Gazdaságtörténeti tárgyú cikkeiben is felbukkannak a nacionalizmus nyomai, de megnyilvánulásai

eddig elszórtak voltak. A 90-es évek közepén írásain már észrevehetően eluralkodik a nacionalizmus.

Az, hogy ezt aránylag egyszerű eszközökkel kimutathatjuk, nem utolsósorban témaválasztásában rejlik. Most, hogy összefoglaló munkákat publikált, sokkal több lehetősége volt a nézeteinek kifejtésére is, mint az adózás vagy a pénzügyek történetét elemezve. De nézetei is aktívabbá váltak. Korábban azt emelte ki, hogy a magyarság világtörténeti jelentősége a Kárpát-medence benépesítésében, kultúrtájjá tételében volt, most már azt vallja, hogy „a terjeszkedés és a hódítás” volt az. Ezen az alapon becsüli alá a nemze-

tiségek szerepét, de számtalan más konkrét megnyilvánulását is megtaláljuk ennek. Nacionalizmusának köszönhető az is, hogy uralkodó és nemzet viszonyának bemutatásában nem tud elszakadni a hagyományos megoldásoktól, s még saját korábbi álláspontját is módosította. A „jó király” — „rossz tanácsosok” módszeréhez kénytelen e tekintetben folyamodni.

A nacionalizmus vezeti tollát akkor is, amikor Zápolyáról csak azért rajzol kedvező képet, mert ő volt az utolsó „nemzeti vérből származó” magyar király. Ugyanez az erő nem engedi érvényesülni álláspontját Werbőczivel kapcsolatban, amikor másutt megírta,

hogy az 1514. évi törvények és a *Tripartitum* megfogalmazásával — a jobbágyság röghöz kötése révén — sűrűsége volt az önálló magyar államnak, itt azonban, az egységes történeti kép felvázolásakor képtelen érvényre juttatni ezt a korábbi nézetét. Tulajdonképpen oka ennek az, hogy ha Zápolya Jánosról, a jobbágyság leverőjéről tetszetős képet akar rajzolni, azt kell tennie annak tollnokáról is.

A példákat még e tekintetben is szaporíthatnók. De nem a példák mennyisége a fontos, hanem néhány elvi következtetés. Kétségtelen, hogy Acsádynak ezek az összefoglaló munkái ellentmondásokkal telítettek. Azt a történetfel-

fogást, amelyet korábbi gazdaság- és társadalomtörténeti munkásságában kialakított, egy-egy kor szak összefoglalásánál nem sikerült érvényre juttatnia. Az adott környezetben mégis előrelépést jelentettek ezek a kötetek. Ha át is sütt rajtuk a nacionalizmus, ha Acsády nem is tudott szakítani bennük a hagyományos történetírás módszerével és felfogásával, az osztályharc elméletének következetlen alkalmazása mégis realisabb kép kialakítását tette lehetővé, mint amit kortársai rajzoltak a magyar történelem hasonló korszakáról. Objektíve tehát a két kötet feltétlenül haladást jelentett a magyar történetírásban. Másképpen áll a

kérdés, ha Acsády szubjektív szándékaihoz, előző teljesítményeihez mérjük e munkákat. Az organikus történetfelfogás koncepcióját nem sikerült megalkotnia. Azokat az elveket, amelyeket vallott, nem tudta érvényesíteni a magyar történelem egy adott szakaszán. Pedig ez volt az a nagy feladat, amelyre élete utolsó évtizedében vállalkozott. Ez izgatta, ez hajtotta mind előbbre, arra, hogy az egész magyar történelemre vonatkozóan érvényesítse felfogását. A kudarcot e két kötetnél alighanem ő maga is látta, s a következtetéseket talán le is vonta. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy életének hátralevő évtizedét két nagyobb

munkának szentelte, annak a két munkának, amelyeknek már párhuzamos készülte is arra utal: Acsády kompromisszumot kötött lehetőségeivel. *A magyar birodalom története* és *A magyar jobbágyság története* párhuzamos, egyidejű megírása ugyanis azt sugallja, hogy tudatosodott benne: felfogását *nem képes* egységes magyar történetben érvényre juttatni. Ezért kettészakította a témát. Elkészítette egy összefoglaló magyar történet két kötetét, s mellette azt a munkát is, amelyet tulajdonképpen az előbbi összefoglaló keretébe kellett volna illesztenie. Ott azonban ez vagy azt eredményezte volna, hogy a magyar történet gyökeresen új fel-

fogását kellett volna kialakítani (erre, mint láttuk nem volt képes), vagy azt, hogy a jobbágyságról mondottakat kellett volna a hagyományos felfogáshoz igazítani. Erre viszont nem volt hajlandó. Nem maradt számára más megoldás, mint az, amit az európai történetírás fejlődése kínált számára is, amikor néhány évtizeddel korábban még a művelődéstörténetbe mentette át mindazt, ami nem fért el a politikai történet keretei között.

„A MAGYAR BIRODALOM TÖRTÉNETE”

Horváth Mihály és Szalay László összefoglaló több kötetes magyar történeteinek megjelenése óta nem látott napvilágot olyan munka, amely egységes szemlélettel tárgyalta volna hazánk történetét. A 19. század második felében kibontakozó részletkutatások hatalmas mennyiségű új ismeretanyagot hoztak felszínre, s ennek hasznosítása rendkívül nehéz feladat volt. A kibontakozó specializálódás a kutatásban egyúttal azzal is járt, hogy mind kevesebb olyan történetíró akadt, aki az egész fejlődést

áttekinthette volna. Jellemző, hogy az ezredéves évforduló alkalmából megjelent 10 kötetes *A Magyar Nemzet Története* egyes köteteit, olykor egy-egy kötet egyes részeit is más-más szerzők írták. A közönség azonban igényelte a rövidebb, egységes szemléletű összefoglaló munkákat, ma úgy mondanók, a népszerű történeti feldolgozásokat is. A századforduló utáni évtizedben több ilyen is napvilágot látott, az első közülük Acsády Ignác tollából *A magyar birodalom története* címen. A kétkötetes munka első kötete 1903-ban, a második 1904-ben jelent meg.

Itt azonban meg kell állapodnunk egy pillanatra. Acsády Ignác

társadalmi és politikai felfogása az 1870—80-as években jegecesedett ki. A magyar társadalom azonban rohamléptekkel fejlődött tovább, és a 90-es évek végén, 1900 körül ennek a fejlődésnek nyilvánvaló következményei már világossá váltak. Ha a fejlődésnek ez a mértéke nem is mérhető korunk ütemével, annyi bizonyos, hogy a „lassú” változások hatására az 1890—1900-as évekre az ország képe jelentősen átalakult. A századforduló körül a termelőerők változásai nyomán Magyarországon is új szakaszába lépett a kapitalista fejlődés: megjelent és mindinkább uralkodóvá vált a monopolkapitalizmus. Az imperializmus magyarországi meg-

jelenésével vége szakadt a viszonylagos nyugalomnak, kiéleződtek a dualizmus egész rendszerének s a magyar társadalomnak belső ellentmondásai. Az első jelek a politikai élet felszínén mutatkoztak. Rövid pár év alatt egymást váltogatták az egyházpolitikai küzdelmek, az önálló vámterület és az önálló magyar nemzeti hadsereg kérdései, s ami az egész politikai atmoszférát sokkal sovínisztábbá tette, egyre inkább erősödtek a nemzetiségi ellentétek. A századfordulóra hatalmas mértékben megnőtt magyarországi munkásmozgalom mind világosabban mutatta, hogy a társadalmi fejlődés megoldatlan kérdéseit a munkásosztály kívánja dű-

lőre vinni. Az egyik legégetőbb problémára, a feudális maradványok legjelentősebbje, a nagybirtokrendszer felszámolásának szükségességére a kibontakozó agrárszocialista mozgalmak hívták fel a figyelmet. A néptömegek napról napra növekedő harca az uralkodó osztály merev ellenállását váltotta ki. A magyar társadalmat erősödő mennydörgések figyelmeztették a közelgő viharra.

Vajon hogyan rezonált e változásokra Acsády?

A kérdés megválaszolására nem rendelkezünk olyan kitűnő lehetőséggel, mint amelyet Acsády korábban nagyszámú hírlapi cikkeinek elemzése nyújtott. Továbbra is dol-

gozott ugyan a Pesti Naplónál, de betegségének előrehaladása miatt, elsősorban azonban talán azért, mert egyre inkább elmélyedett a történeti források elemzésében, 1895 után más lapoktól visszavonult, a Pesti Naplóban pedig nevét csak ritkán írta ki. Így hírlapi cikkei alapján nem nyújthatunk képet felfogásának alakulásáról, változásairól. Jórészt történeti alkotásaira vagyunk tehát utalva, melyek mindig sokkal bonyolultabb áttételeken keresztül mutatják szerzőjük politikai felfogásának változásait, mint egy aktuális politikai kérdésekkel foglalkozó hírlapi cikk vagy tárca.

Alakulásról, változásról beszélünk, pedig elsősorban nézeteinek

stabilitását kellett volna hangsúlyoznunk. Felfogása ugyanis — ami annak lényegét illeti — igen kevés változáson ment át. Acsády annak a korábban elemzett liberalizmusnak a híve maradt, ugyanazokat az eszméket vallotta magáénak, mint pályakezdekéskor. Ez viszont sok vonatkozásban szembeállította a magyar társadalom századvégi, az imperializmus irányába tartó fejlődésével.

Melyek a magyarországi fejlődésnek azok a század végén mindinkább uralkodóvá váló vonásai, amelyek bírálatát váltották ki? Erre vonatkozólag jellemző a kérdésfelvetés, ahogyan *A magyar birodalom történetében* megkezdí a ki-

egyezési korszaki értékelését: „Felhasználták-e kellően a nemzet időnkinti politikai vezérei a kiegyezés nyújtotta eszközöket a nemzeti érdekek minden irányban való biztosítására, elejét tudták-e venni a régi osztrák és összpontosító hagyományok felújításának, nem ébredt-e föl közéletünkben az ódon feudális szellem, s nem nőtt-e a bécsi és általában az európai reakció hatása alatt olyan befolyásos tényezővé, mely az önző osztályérdeket a nemzet közös érdekei rovására juttatja érvényre a közéletben?” Mindezekre felelni ugyan nem az akkori történetírás feladata — állapítja meg ugyanott —, munkáiban mégis sokszor állást

foglal e kérdésekkel kapcsolatban.

Mindenekelőtt a feudális maradványok ellen vette fel a küzdelmet. A közéletünkben elharapódzott „ódon feudális szellem” megnyilvánulását, az „önző osztályérdekek érvényrejutását” elsősorban a nagybirtokok fennmaradásában látta. Az 1891-es népszámlálás adatait elemezve jutott arra a megállapításra, hogy a mezőgazdasági népesség azokon a vidékeken ritkább, ahol a nagybirtok dominál. Nem minden célzatosság nélkül utalt rá, hogy ebből a tényből kell majd kiindulnia a „valóban nemzeti és magyar agrárpolitikának”, ha a népszociális, anyagi helyzetén javítani

kíván. Ez a nagybirtokellenes álláspont érvényesül visszavetítve a történelemben is. Acsády — híven régebbi felfogásához — most is azt fejt ki, hogy a társadalom stabilitása szempontjából a legkedvezőbb megoldás széles közép- és kisbirtokos réteg kialakítása, a nagybirtok kis- és középbirtokosok közötti feldarabolása lenne.

Nem maradtak rá hatás nélkül az egyházpolitikai viták, küzdelmek sem. Liberális felfogása a korábbihoz képest e vonatkozásban némileg erősödött, a valóság eredményei pedig itt is elmaradtak igényei mögött. Ezért figyelmeztet kissé rezignáltan 1893-ban és 1894-
158

ben arra, hogy ezeket a kérdéseket most is abban a „közzellemben” kellene megoldani, ahogyan azt 1843—44-ben tették.

Említettük, hogy a dualizmus korszakának változásai nem voltak olyan rohamosak, hogy a kortársak könnyen felfedezhették volna belső tartalmukat. Azok azonban, akik már érett fejjel látták a kiegyezés éveinek viszonyait, s még megérték a századforduló körüli évtizedeket, ha körülpillantottak, egy másfajta Magyarországot láthattak. S ezen az új Magyarországon, ahol a társadalmi ellentétek fokozottabban jelentkeztek, mint a 70—80-as években, az uralkodó osztály politikája reakciósabb volt,

mint korábban. Jelentkeztek ugyan új politikai csoportosulások, olyan pártok is, amelyek a kapitalista rendszeren belül valamifajta liberálisabb politikát kívántak megvalósítani, de az uralkodó irányzat a liberalizmus jelszavait hangoztató konzervatív politika maradt.

Ezek után nem csodálkozhatunk, ha Acsády, miután szemügyre vette korának jelenségeit, arra a megállapításra jutott, hogy „... a felvilágosodás korszakában konzervatívok is jobban telítvék reformszmékkel, mint maradi időben az *ügynevezett szabadelvűek*”. (Kiemelés tőlem. — G. P.).

Amikor Acsády a reakció előretörése miatt elmarasztalta korát,

azt nem csupán liberális eszméihez való ragaszkodásból, azok következményeként tette, hanem azért is, mert látta, hogy az a folyamat, mely ellen annak idején már fellépett: a társadalom polarizálódása, azelőtt soha nem látott méretekben erősödött meg. Többször szólt már korábban is arról, hogy a proletariátus növekedése a kapitalista társadalom óriási veszedelme. Ezért emelte ki, hogy a középkorban a városi polgárság örködött azon, hogy a proletariátus el ne szaporodjék, míg a századfordulón elsősorban a nagybirtok léte, de az ország iparának elmaradottsága sem képes útját állni a nyomor növekedésének, a munkás- és agrár-

szocialista mozgalmak veszedelmeinek. Ez pedig veszélyes dolog, különösen olyan korszakban, melyben „az utca, a tömeg belépett a politika tényezői sorába. . .” Ebben a vonatkozásban számára a leginkább szomorú az volt, hogy megmozdult az a parasztság is, amely még két évtizeddel korábban úgy-ahogy békésen beilleszkedett a fennálló rendbe. Akkor — még emlékszünk — kifejtette, hogy Magyarországon a társadalmi rendet addig nem fenyegeti veszély, míg a paraszti tömegek nem forradalmasodnak. Most már az agrárszocialista mozgalmak világosan mutatják a földkérdés rohamos kiéleződését.

Ezért bélyegezte meg azokat a „mérvadó társadalmi tényezőket”, amelyek bűnös osztályérdekből nem törődnek azzal, hogy a nép százezres tömegei hagyják el az országot, s a tengerentúlra vándorolnak ki, illetőleg nem törődve a „földműves néppel”, annak vezetését „hivatlan elemeknek” engedik át. Már korábban is többször kifejtette, hogy a reformok mennyire szükségesek a forradalom leszerelésére. A 70-es évek végén Taine *A jelenkori Franciaország kialakulása* című munkájának ismertetésekor saját korát is figyelmeztetve mutatott rá, hogy „ahol az uralkodó osztályok idejében és saját kezdeményezésükből az emberek átala-

kult jogérzetéhez és a haladó idők változó szükségleteihez idomították privilégiumaikat”, ott elkerülhető a forradalom. „A mulasztásokat drágán szokták megfizetni” — figyelmeztet. S *A magyar birodalom története* című művében nem véletlenül szaporodnak meg a reformok szükségességét kiemelő megjegyzések. Acsády—különösen a reformok történetének bemutatásakor — többször is hangsúlyozta, hogy Kossuth és társainak politikája azzal, hogy a nép követeléseit magáévá tette, óriási jelentőségre tett szert, mert „kivonták azt (ti. a népet) a szocialista sőt anarchikus áramlatok befolyása alól...” Ebből a meggondolásból kiindul-

va állt Széchenyivel szemben Kossuth mellé az 1840-es évek Széchenyi—Kossuth-vitájában. Eszményképe az a reformpolitika volt, mely nem forradalmi változásokra törekszik, nem radikális és republikánus, tartózkodik a szocializmus eszméitől és a fennálló egyházak és vallások elleni „lázongástól”, hiányoznak belőle az antidinasztikus vonások — mindezek mellett azonban törődik az „alsóbb néposztályokkal”, s viszonyaik iránt nem tanúsít közömbösséget.

Következtetéseinek végső levonásakor Acsády *egészében* a magyar társadalom virulásáról s arról beszél, hogy a magyarság „ifjú erővel néz jövőjének nagy feladata

elé”. Végső következtetéseit optimizmus hatja át. A polgári társadalom jövőjébe vetett bizalma azonban nem kis mértékben származik felfogásának egy olyan vonásából, mely — láttuk az előzőekben is — egyre inkább jellemzi munkásságát. A *magyar birodalmi gondolattól* mindjobban átforrósodó nacionalizmusára gondolunk.

A századfordulón jelentkezett ugyanis a Monarchián belüli egyenlőtlen fejlődésből, Magyarországnak a Monarchia osztrák-cseh területeihez viszonyítva relatíve gyorsabb fejlődéséből, de különösen a kiegyezés utáni fejlődés eredményeiből táplálkozó magyar birodalmi gondolat is, mely a sajtó-

166

ban és a közvéleményben mindjobban eluralkodott. A magyar birodalom gondolata az immár az imperializmus viszonyai közé lépő magyar uralkodó osztály érdekeinek ideológiai kifejezője volt, s tükrözte annak megnövekedett önérzetét. A 30 milliós magyar birodalomról kialakított felfogás egyik alkotórésze volt az az eszme is, mely szerint a Monarchia súlypontját Magyarországra kell áthelyezni, s a Balkán felé kell terjeszkednie — ez az eszme híven képviselte a magyar fináncsőke vágyálmait. A magyar birodalom gondolata egyre nagyobb mértékben terjedt a közvélemény széles rétegeiben. Megkönnyítette ezt az is,

hogy a magyar birodalmi elképzelések ködös ábrándjai csupán a magyar nacionalizmus régi formáit töltették meg új tartalommal. A korszak eme irányzata nem múlt el nyomtalanul Acsády felett sem.

Acsády hírlapi cikkeiben és történelmi tanulmányaiban már korábban is erősen megnyilvánult a nacionalizmus. Ez a nacionalizmus volt az, amely elvezette őt a magyar birodalom eszméjéhez. Ez vezette el oda, hogy az 1900-as évek elején olyan munkát — *A magyar birodalom történetét* — jelentessen meg, mely a birodalmi gondolatnak a magyar történetírásban reprezentatív képviselője volt.

A magyar nép történetét feldolgozó munkájának két vaskos kötetét áttanulmányozva, rendkívül élesen, a korábbinál sokkal jellemzőbben tűnnek szembe Acsády történetírásának azok a jellemzői, melyeket már az előbbiek során is vizsgáltunk. Itt is szembetűnik, mennyire nem volt képes történetfelfogását szélesebb keretben érvényesíteni. Kiderül ez e kötetek szinte mindegyik lapján, a továbbiakban mégis e munkának azokat a jellemző vonásait emeljük ki, amelyek mások és az ő többi munkáitól azt megkülönböztetik.

A magyar birodalom története két szempontból jelentős. Benne bon-
takozik ki a legjellemzőbben törté-

netírásunkban a magyar birodalmi gondolat, és — részben vele összefonódva — a radikális irányba tolódott antiklerikalizmus.

Egyik sem új mozzanat Acsády tevékenységében, de ilyen erőteljes megfogalmazásban még egyiket sem tapasztaltuk.

Antiklerikalizmusa tulajdonképpen az egyház történeti szerepének újraértékelését jelentette. Acsády — éppen a magyar állam függetlenségének kidomborítása céljából — felvette a küzdelmet a korabeli történetírás klerikális felfogása ellen, s minden lehetséges esetben rámutatott az állam függetlenségére, az egyháznak a magyar érdekeket sokszor veszélyeztető poli-

tikájára, arra, hogy itt tulajdonképpen *két érdek* áll egymással szemben. Lehetetlen fel nem ismerni az összefüggéseket könyvének antiklerikális oldalai és az egyházpolitikai küzdelmeknek a századfordulón történt kiéleződése között. Különösen azok a fejtegetések teszik e kapcsolatot kézenfekvővé, amelyek összefüggésben vannak a „holtkéz”-birtokok jellegével, s amelyek rendkívül hasonlítanak Deák Ferenc e tárgyban annak idején kifejtett nézeteihez.

A magyar birodalom gondolatának a századforduló körül fellángoló propagálása a másik jellemző vonása a munkának. Acsády korábban is megnyilvánult erős naci-

onalizmusának logikus kiteljesedéséről van itt szó. A munka címében sem véletlenül hangsúlyozza, hogy az „a magyar birodalom” történetéről szól. Acsády lépten-nyomon fejtegeti a magyarság birodalomalkotó tehetségét. Ez persze különösen az 1526 előtti évszázadok bemutatásakor jelentkezik. A Habsburg-uralom évszázadaiban a birodalmi eszme új köntöst kapott. Acsády, ha megrója a Habsburg uralkodókat, azt rendszerint azért teszi, mert nem veszik észre: birodalmuk súlypontja Magyarország, s egyre inkább azzá válik. Jellemzően rendszerint azt mondja, nem ismerték fel, hogy a török kiűzésével mekkora birodalom hanyatlik

az ölükbe, vagy később azt fejtegeti: a Habsburgok elnyomták Magyarországot, holott a birodalom súlypontja már ide helyeződött át. Ezek után ami Acsády munkájából hathatott az olvasóra, az aligha volt más, mint a helyenként már sovinizmussá alakult nacionalizmus, a magyar birodalom imperialista gondolata és nem utolsósorban az antiklerikalizmus. Ezek a vonások egymást erősítve jelentkeznek munkájában. Kortársainál, s később, a Horthy-korszak történetírásában elvált egymástól a magyar imperializmus és az antiklerikalizmus eszméje, sőt, az ellenkező végletbe csapott át. Ezeket a tényeket mérlegelve érthetjük

meg Acsády könyvének pozitívumát. Ő a birodalmi gondolatot következetesen érvényesítve arra is gondot fordított, hogy bebizonyítsa: a magyar állam kialakulásában, létrejöttében az egyháznak korántsem volt olyan jelentős szerepe, mint amelyet a klerikális beállítottságú magyar történetírás általában tulajdonított neki. Míg a Horthy-korszak, de saját korának klerikális történetírói is a magyar birodalom szupremáciáját elsősorban az egyházi ideológiával egyeztetették össze, Acsády ugyanezt az egyház *ellenére* próbálta megvalósítani. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy éppen ezen a ponton váltotta ki munkája a legélesebb támadáso-

kat. Dudek János egész könyvet írt ellene, amelyben fejezetről fejezetre próbálta cáfolni az egyházzól mondottakat, s másodsorban a Habsburgok védelmében konzervatív, királypárti oldalról bírálta Acsády munkáját.

A magyar birodalom története — noha a magyar államnak a dualizmus rendszerén belüli önállósága alapján bizonyos Habsburg-ellenes tendenciákat is magába foglalt — elsősorban a klerikális köröket hívta ki maga ellen. Liberális tendenciái felett talán elsiklottak, a nemzetiségekkel szembeni sovinizmusa beleillett a korabeli közhangulatba, szerzőjének a nemzeti függetlenség kérdésében elfoglalt álláspontja vi-

szont akkor, 1903—1904-ben kifejezetten mérsékelt volt, így a szélsőséges egyházi körökön kívül nagyobb támadást nem hívott ki maga ellen. Nem így volt ez utolsó munkája esetében. Míg ugyanis *A magyar birodalom története* csak a klerikális, *A magyar jobbágyság története* már kora liberális közvéleményének többségét is ellene hangolta.

„A MAGYAR JOBBÁGYSÁG
TÖRTÉNETE”

Acsády munkái közül — nem érdemtelenül — ez a könyve vált a legismertebbé. Nincs többet forgatott, idézett munkája, de nem volt többet támadott alkotása sem. E sajátos kettősséget elsősorban azok a jelenségek magyarázzák, melyeket az előzőekben tettünk vizsgálat tárgyává. A XX. század első évtizedében Acsády polgári liberális felfogása a magyar társadalmi fejlődés általános vonalához, az uralkodó felfogáshoz képest egyre inkább balra sodródott. S ez megmutatkozott történeti alkotásaiban,

így *A magyar jobbágyság történetében* is. Míg azonban politikai történeti munkáiban azért, mert történetfelfogása *egészét* nem volt képes egységes koncepcióba önteni, felfogásának visszahúzó erői jobban érvényre juthattak, a jobbágyság történetével foglalkozó munkájában e felfogásnak természetszerűleg inkább előremutató, haladó tendenciái bukkantak napfényre.

A magyar jobbágyság történetét Acsády maga is fő művének tartotta. Félt, hogy egyre fogyó erői miatt nem tudja befejezni vagy már nem láthatja nyomtatásban. Lázás sietségével is magyarázhatók azok a pontatlanságok, elírások, amelyeket oly sokszor szemére

hánytak. A könyvön az utolsó simításokat, a stiláris átfésülést, a korrigálás munkájának nagy részét már unokaöccse, Szende Pál végezte el.

A magyar jobbágyság története kétségkívül az ebben az időben e témára leginkább felkészült tudós munkája volt. Acsády könyve az előző kísérleteket a legtöbb vonatkozásban messze túlszárnyalta. Széles látóköre, az európai fejlődés állandó figyelemmel kísérése, adatgazdagsága az, ami munkáját mindmáig szinte nélkülözhetetlenné teszi a jobbágyság történetének kutatói számára. Acsády, történetfelfogásának megfelelően, jelentős mértékben lépett előre az előző fel-

dolgozások eseménytörténeti és legtöbbször csak a törvények megszólaltatására támaszkodó módszeréhez képest. Neki sikerült először „rendszeres, áttekintő, a részleteken felépülő összefoglaló képet“ adnia a magyar jobbágyság történetéről.

Ha ezt az összefoglaló képet szemügyre vesszük, elsősorban erősen antifeudális jellege az, amivel figyelmünket magára vonja. Acsády munkájának legfőbb értékét — legvilágosabban az éppen e könyvében megnyilvánuló — anti-feudális történet szemlélete alkotja. *A magyar jobbágyság történetét* „nem annyira a parasztnép, mint inkább a földesúri kizsákmányolás történetének” nevezik. S ez az észrevé-

tel nincs alap nélkül. Acsády olyan gondosan leplezi le a feudális kizsákmányolás lényegét, hogy ezért évtizedekre a hivatalos magyar történettudomány neheztelését vonta magára.

A feudális kizsákmányolásnak ez a leleplezése korántsem öncélú Acsády munkájában. Utaltunk már rá, hogy a századforduló idején kiéleződtek a társadalmi ellentétek, így a nagybirtok és az egész parasztság, elsősorban azonban a birtoktalan és törpebirtokos milliók közt feszülő osztályellentétek. Acsády számára, aki már korábban felismerte a parasztmozgalmak veszélyességét, nem volt vitás, hogy amennyiben nem elégítik ki a pa-

rasztság földéhségét, a fennálló társadalom halálra van ítélve. Ezért hangsúlyozza — ha közvetve is — a reformok szükségességét, a birtokos paraszt konzerváló szerepét.

Munkájának antifeudális jellege elsősorban a feudális kizsákmányolás elítélésében rejlik. Már az Árpád-korban rámutat ennek jelenlétére, elítéli „elfajulásait”. A feudalizmus kifejlődésétől a rendiség kialakulásától hangja mind élesebb lesz. A tetőpontot 1514 után éri el, amikor a magyar történetírásban addig ismeretlen keménységű szavakkal bélyegezte meg a jobbágy-ság drasztikus, kíméletlen elnyomását.

A feudális uralkodó osztállyal kapcsolatos álláspontját antifeudalizmusa határozta meg. Bár beszél arról, hogy voltak jó földesurak is, helyesen állapítja meg, hogy „... maga a földesúri hatalom belátás és szív nélkül állt szemben ...” a jobbágysággal. Következetes antifeudalizmusa jellemezte álláspontját 1514-gyel kapcsolatban is. A felkelést természetesen nem helyezte, de attól kezdve, hogy tényével számolni lehetett, egyértelműen mellé állt. Megvédte a felkelőket a rájuk szórt rágalmaktól is, majd kiemelte, hogy nem maga a felkelés, hanem a bosszúállás eredményezte az 1526. évi katasztrófát. A jobbágyság röghözkötésének

következtében ugyanis az az összhang, mely Acsády történetfelfogása szerint a társadalom normális életének alapja, megbomlott, s a feudalizmus egész további története folyamán nem állt helyre. „... a bosszúvágy és az osztályönzés lényegileg lehetetlenné tette a további szabályos államéletet, a különböző társadalmi rétegek *békés együttmaradását* (kiemelés tőlem — G. P.) Ezzel alapjában megrontotta a gazdasági szervezetet és kiölte a tömegek szívéből a ragaszkodást az államhoz, amelyet immár gyilkos ellenségének kellett tekintenie.” Ezután kifejtette — organikus felfogásához híven —, hogy mit eredményezett a felkelés ilyen

megtorlása. A rendek rohamosan szegényedtek — mondja —, hiszen a jobbágyság csak annyit dolgozott ezentúl, amennyi saját céljaira szükséges volt. Az „új rendszer” kiölte a parasztból a munka fő rugóját: az egyéni érdeket, s ugyanekkor szembeállította egymással az urat és jobbágyát. A tömegek rabláncon tartásával az uralkodó osztály elvesztette tömegalapját, az ország pedig védelmének legbiztosabb zálogát. „A legszorosabb kapcsolatban állt tehát az állami önállóság a tömegek sorsával s . . . a dolgok természetes fejlődése okozta, hogy a munkásosztály rabláncra fűzését nyomon követte az önálló Magyarország öz-

szecomlása.” Mégis — emelte ki a nemességet ebben is elmarasztaló éllel —, Mohács után csak a jobbágyság állt itt-ott ellent, míg a nemesség fejvesztve hagyta magára az országot.

Az 1514. évi felkelés, általában a feudalizmus elleni jobbágyfelkelések részben új oldalról, a jobbágyok oldaláról történő bemutatása, azoknak a jobbágyfelszabadítás eszméjével, Kossuth nevével való összekapcsolása volt a feudális kizsákmányolás elítélése mellett az a másik tényező, ami miatt a magyar történetírás hivatalos képviselői 1945 előtt oly élesen elítélték Acsády e munkáját.

Nincs itt terünk arra, hogy munkájának mindazokat a felismeréseit felsoroljuk, amelyek értékét emelik. Elég, ha néhány gondolatot emelünk ki. Acsády felismerte a Mária Terézia-féle úrbérrendezés lényegét, annak részben jobbágyvédő, részben a feudális rendszer érdekeit szem előtt tartó vonásait, de különösen azt, hogy a jobbágyság felszabadításakor nagyjából azt a földet kapta csak meg, amelyet akkor jobbágyföldként határoztak meg. Ugyancsak kitűnően ábrázolta II. József jobbágypolitikáját, amikor rámutatott, hogy a császár minden reformja ellenére is érintetlenül hagyta a tulajdonviszonyokat.

Acsády munkájának mindeme értékei, haladó vonásai eredményezték, hogy *A magyar jobbágyság történetének* szerzője nem volt rokonszenves a hivatalos magyar történettudomány képviselői körében, különösen a két világháború közötti időszakban, de már 1919 előtt sem. Acsády munkája egészének antifeudális kicsengése a feudális maradványokkal megbékélt vagy éppen azokat támogató történetírói irányzatokat állandó kritikára, sokszor a kritikán túlmenő megnyilatkozásokra készítette. Pedig *A magyar jobbágyság története* jóval bonyolultabb alkotás, mint amilyennek kritikusai ábrázolták.

Benne tetőződnek Acsády egész életművének pozitívumai és negatívumai, mindazok az előre-mutató és visszahúzó elemek, amelyek munkásságának eddigi vizsgálata során ilyen vagy olyan formában felszínre bukkantak. Történet-felfogása e kötetben olyan tisztán jut kifejezésre, hogy szinte érthetetlennek tűnik, hogyan érthette azt félre — néhány kiemelkedő bírálatot leszámítva — történet-írásunk a két világháború között. S ha most kissé bővebben vizsgáljuk e felfogás negatív oldalait, ezt nemcsak azzal kell indokolnunk, hogy azok talán ebben a munkájában gátolják leginkább haladó álláspontjának érvényesülését, hanem

azzal is, hogy azt munkásságának fő vonalakban helyes elemzése ellenére elhanyagolta a felszabadulás utáni marxista történetírás is.

A magyar jobbágyság történetének legtöbb olyan megállapítását, amelyet bírálnunk kell, közös gyökérre vezethetjük vissza: Acsády organikus társadalomfelfogására. Könyvének egészen végigvonul az a szemlélet, amely a társadalom szabályos fejlődése alapjának az osztályok békéjét tartja. Ez természetesen főleg a munka 1514 előtti időszakot tárgyaló fejezeteire nyomja rá a bélyegét.

Acsády ugyan hangsúlyozza, hogy az állam kialakulásának, létrehozásának szükségességét anyagi

természetű okok magyarázzák, előadásából azonban — híven az állam szerepét idealizáló felfogásához — annak létrejöttétől kezdve elnyomó funkciójára nem derül fény, hanem ehelyett a polgári államelméletek közös vonásának megfelelően a szervezést domborítja ki. Míg egyik korábbi munkájában még helyesen emelte ki, hogy az állam feladata az, hogy „a rendet és nyugalmat csak némiképpen is fenntartsa, hogy az államot szomszédai örökös fenyegetése és támadásai ellen megvédje, hogy uralmát tovább terjessze...”, tehát objektíve az állam belső elnyomó és külső védekező, illetve hódító funkcióit ismerte fel, s *A ma-*

gyar birodalom történetében is utalt arra, hogy az állam megalakulásában jelentős része volt a honfoglaló magyarságon belül kiéleződött vagyoni ellentéteknek, most csak az állam szabályozó szerepét hangsúlyozza azzal, hogy az uralkodó osztály erőszakszervét a mezőgazdasági termelés fejlődésével szükségessé váló „közhatalomnak” nevezi. Így, noha anyagi alapokból vezeti le az állam megalakulását, a feudális elemek uralomra jutását a társadalom szervezetében, mégsem képes azt összekapcsolni a feudalizmus létrejöttével.

Feudalizmuson Acsády nem a jobbágy és földesura között fennálló társadalmi viszonyt értette,

hanem — jogi kritériumokból kiindulva — összekeverte azt a rendiség, a rendi állam fogalmával. *A magyar jobbágyság történetében* ezért nem tudta az állam funkcióit szerves egységbe összekapcsolni, ezért vezeti le megalakulásának szükségességét *végső soron* szubjektív, szellemi tényezőkből.

A társadalom összhangjának illúziója más vonatkozású torzításokat is eredményezett. Acsády felfogása szerint földesúr és jobbágy a XI—XII. században kölcsönös megértéssel viseltettek egymás iránt, ezért juthatott arra a megállapításra, hogy az urbáriumok mindkét fél érdekeit szolgálták, s hasonló meggondolások ve-

zethették annak megállapításánál is, hogy „...a jobbágyságra való tekintetből adományozta a király egyre-másra a földesuraknak a jobbágyságok felett való bíraskodás jogát...”, amit alig tehet jóvá az a — sietve hozzáfűzött — észrevétele, hogy a gyakorlatban az úr-szék joga a „földesuraság egyik eszközévé lett”, amellyel alávetette magának népeit. A társadalmi összhang, illetőleg az állam szerepének egyoldalú felfogása eredményezi azt, hogy Zsigmond és Mátyás államának szerepét is sok vonatkozásban idealizálta. Mindezek a vonások azonban — mint kiemeltük — elsősorban a jobbágyság röghöz kötéséig jellemzik munkáját.

Az „örökös jobbágyság” rendszerének kialakulásához, majd megszilárdulásához érve *A magyar jobbágyság történetének* negatív vonásai is más formát öltenek. Láttuk, Acsády helyesen ismerte fel 1514, a parasztfelkelés bukásának jelentőségét a jobbágyság, de az egész magyar nemzet történetében is. A korszak *egyik* fő jellemvonását, a jobbágyság gúzsba kötését észrevette és szembe is állította a nyugati fejlődéssel. Itt azonban megtorpant, s nem ismerte fel, hogy az „örökös jobbágyság”, „a második jobbágyság” magyarországi formájának korszaka egész másfajta rendszert jelent, mint a nyugat-európai. Bár előző munkáiban, de

A magyar jobbágyság történetében is többször utalt arra, hogy a majorsági gazdálkodás kibontakozásával párhuzamosan a robotterhek is növekednek, mégsem ismerte fel a jelenség alapvető voltát 1514 után. Elkerülte figyelmét az a körülmény is, hogy a korszak végén, a XVIII. század második felétől az „örökös jobbágyság” rendszere — egyúttal az eredeti tőkefelhalmozás korszaka is. Ennek a körülménynek egyik forrását abban véljük felfedhetni, hogy Acsády nagy vonásokban szeme előtt tartja ugyan az egész európai fejlődést, mégis elsősorban a német és a környező államok parasztságának történetével hasonlítja össze a magyar job-

196

bágyságot. Azok a távolabbi nyugati összehasonlítások, melyek könyvében találhatók, elsősorban a parasztfelkelések jellegére, ideológiájára és a nyugati közgazdasági irodalomra vonatkoznak, nem kíséri viszont részletesebben figyelemmel az angol, francia, német-alföldi parasztság helyzetének, sorsának alakulását. Ez az oka annak, hogy nem ismeri fel a kelet-európai fejlődésnek a nyugatitól eltérő jellegét.

Ezért természetesen nem kívánjuk bírálni munkáját. Olyan fogadtékosság ez, melyet gazdaságtörténetírásunk csak az 1930-as években kezdett kiküszöbölni. Ha mégis ilyen részletesen tárgyaljuk ezt a

kérdést, tesszük azért, mert *A magyar jobbágyság történetének* második részét, az 1514—1848 közötti fejezetek megállapításait e fejlődés fel nem ismerése alapvetően befolyásolja. Ha ugyanis mélyebbre hatolunk e rész vizsgálatában, megállapíthatjuk, hogy a jobbágyság Acsády által megrajzolt fejlődési vonala ebben az időszakban felfelé tart. Acsády a XVIII. századot, azt a korszakot, melyet elsősorban a parasztság fokozódó kisajátítása jellemez, „a jobbágyvédelem korának” nevezi. Nemcsak azért teszi ezt, mert *az állam szempontjából* szemléli földesúr és jobbágy küzdelmét, és mert a történelem fejlődését egyenes vonalúnak, folyto-

nosan felfelé haladónak tartotta, hanem azért is, mert nem figyelt fel a jelenségre. Ezért mondja azt is, hogy a jobbágyság elszegényedésével „urai” is a szegénység sorára jutnak. Acsády, aki a jobbágyság terheinek vizsgálatát olyan lényegesnek tartotta, nem vette észre, hogy a járadékformák döntő *változása* következik be az örökös jobbágyság korában.

Liberális polgári felfogásából ered e részek több más fogyatékosága. Acsády a jobbágyfelszabadítás korának eseményeit tárgyalva meg sem említi a jobbágyság követeléseit, s megmarad mindvégig a liberális nemesség álláspontján. Táncsics programja nem véletle-

nül került el a figyelmét. Ideálja mindvégig az a társadalom maradt, melyben a parasztság számára biztosítva van a „tiszteséges, emberhez illő megélhetés és bánásmód”. *A magyar jobbágyság történetének* mondanivalóját is a bevezetés utolsó mondataiból kicsendülő célkitűzés határozza meg: „Azt hiszem, hogy a nemzeti munkaszervezet fokozatos fejlődésének, jobbágyintézménnyé való kialakulásának s az intézmény időnkénti változásainak rajzából ezer éves nemzeti életünk folyamának ismeretéhez sok és lényeges tanúság méríthető, melynek a szociálpolitikus is hasznát veheti.” Azok az eszmék, melyeknek a „szociálpolitikus is

200

hasznát veheti”, nem mennek túl azon, hogy a birtokviszonyok arányosabbá tételével meg lehetne akadályozni a kivándorlást, s az 1848 után keletkezett ellentétek éleződését. „A 36. cikk először hirdeti a nagybirtok parcellázásának *nevezetes szociálpolitikai szeméjét*” (kiemelés tőlem — G. P.) — mondja az 1791. évi országgyűlésnek arról a határozatáról, melyben az a Temes, Krassó, Torontál stb. megyékben levő nagy kincstári jószágok eladományozásának mikéntjéről szól. Ő maga is a szociális reformer szemével nézi a jobbágyság történetét. Ennek megfelelően a jobbágyszabadítást csupán felülről mutatja be, s idealizálja a re-

formkor nemességét. Acsády, a liberális polgár, természetesen megelégedett 1848 eredményeivel, azokat legfeljebb kiszélesíteni kívánta. Ezért ért véget munkája az 1848. évi IX. törvénycikk méltatásával. Noha látta — hiszen felhívta rá a figyelmet —, hogy a parasztság problémái 1848 után sem oldódtak meg, mégis azzal, hogy a „jobbágyság” történetét kívánta feltárni, eleve lemondott arról, hogy bizonyos utalásokon túlmenően foglalkozzon a parasztság 1848 utáni helyzetével. A következtetések levonását olvasóira bízta.

Liberális álláspontja magyarázza azt is, hogy miért tért ki a szocializmus eszméinek problémájára

annak a kérdésnek kapcsán, vajon mi indította a jobbágyságot arra, hogy fegyvert ragadjon, és milyen célokat tűzött maga elé. Következé-
tesen hangsúlyozza — különösen a parasztfelkelések tárgyalásánál, de máshol is — a parasztság konzer-
vativizmusát, nem utolsósorban abban a vonatkozásban, hogy a jobbágyok „nem ködös ábrándokért”, hanem régi jobb helyzetük visszaállításáért indultak harcba. A parasztság konzervativizmusá-
nak hangsúlyozása, valamint annak legalább ugyanilyen következetes-
séggel történő kiemelése, hogy nem a szocializmus vagy a kom-
munizmus eszméiből kiindulva fogtak fegyvert, azt a célt szolgálta,

hogy felhívja olvasói figyelmét: a *birtokos* paraszt általában nem a fennálló társadalmi rend ellensége, támogatása tehát az uralkodó osztályok érdeke. Ezért emeli ki azt, hogy Kossuth reformtörekvéseivel kivonta a „tömeget” „a szocialista és anarchikus szellem befolyása alól”, mely pedig „akkor is (kiemelés tőlem — G. P.) hatalmasul működött, s mint az 1831-iki koleralázadás mutatta, a haza jövőjét veszélyeztette”. Ezek a mondatok egyúttal figyelmeztetik kora uralkodó osztályát, hogy emelkedjék a helyzet magaslatára, s — Kossuthhoz, a reformnemességhez hasonlóan — kezdjen hozzá a reformok sorozatának végrehajtásához.

Acsády még remélte, hogy erre az ellentétek végső kiéleződése előtt sor kerül, ez magyarázza könyvéből kicsendülő optimizmusát.

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Acsády két évtizeddel korábban elfoglalt álláspontjánál egy fokkal előbbre lépett. Akkor azt fejtegette, hogy a latifundiumokat a közép-birtokosok között kell kiosztani. Most már eljutott a nagybirtok parasztság között történő felparcellálásának az eszméjéig. S ez az az eszme, melyet kora uralkodó osztálya elutasított, s melyért Acsády munkáját elutasították.

Acsády Ignác életművének majd minden erénye és fogyaté-

kossága felfokozva jelentkezik
A magyar jobbágyság történeté-
ben.

Ezek leglényegesebbjeit már
vizsgáltuk, hátravan még néhány
olyan, amellyel szintén részleteseb-
ben kell foglalkoznunk. Minde-
nekelőtt szembetűnő, hogy *A ma-*
gyar jobbágyság története alig szól
valamit a jobbágyság mindennapi
életéről, termelőmunkájáról. Első
pillantásra e megállapítás talán
meghökkenetőnek tűnik annak a
történetírónak a munkájával kap-
csolatban, aki a társadalom és a
munka szervezetének tanulmá-
nyozását tűzte ki célul maga elé.
Pedig logikusan következik ez
történetfelfogásából. Acsády a tár-
206

sadalom organikus felfogásának híve, ő előtte az *osztályok egymáshoz való viszonya* a lényeges, ezért alig fordít gondot a jobbágyság *belső életének* vizsgálatára. Így válik érthetővé, hogy olyan lényeges kérdés, mint a földközösség szerepe a jobbágy és a földesúr életében, amelyik pedig az európai szakirodalomban a XIX. század derekától igen jelentős helyet foglalt el, egyszerű regisztrálásnál többet nem kap, de elkerülük figyelmét a jobbágyság mindennapi életének más problémái is. *A magyar jobbágyság történetét* tanulmányozva nem kapunk semmiféle feleletet arra, hogyan történik a termelés, s csak elszórt

utalásokból értesülünk a termelő-
erők fejlődéséről.

Hogy e kérdések vizsgálatára
nem fordít gondot, azt történet-
szemléletének egy másik sajátossá-
ga is okozta. Acsády eddig is, leg-
szembetűnőbben azonban ebben a
művében visszavetíti a múltba saját
korának fogalmait. Előszeretettel
használja pl. a „jobbágy” helyett a
„munkás” elnevezést, elsősorban
1514-ig, ami abból magyarázható,
hogy a feudalizmust 1514-ig még
nem tekintette kialakultnak. El-
szórva azonban ezután is megtalál-
juk munkájában. A fogalmak visz-
szavetítésén túl, mely önmagában
is arra mutat, hogy szemlélete nem
eléggé történeti, más jelenségek is

208

ezt a megállapítást erősítik meg. Acsády sok tekintetben a kapitalizmus viszonyait látta a feudalizmus merőben más körülményei között, s nem látott lényeges változást a parasztság életében sem. Ezért mondja azt, hogy a jobbágy „bérbe veszi” telkét a földesúrtól, ezért beszél „bérszerződésről” földesúr és „munkása” között. De számtalan más modernizálást is elkövet. Egyszerű kapitalista „üzletnek” fogja fel például a telepítéseket, és kapitalista értelemben használja a „tőke” fogalmát a feudális földtulajdonra vonatkozólag is. A román és szláv jobbágyok betelepülésének okaként azt hozza fel, hogy azoknak „igen csekélyek voltak a szük-

ségleteik, s így kisebb igényeket tápláltak munkájuk jutalmazása tekintetében” — vagyis lényegileg saját kora viszonyait vetítette vissza, amikor azt mondja, hogy „a nemzetiségi parasztokat a magyar agrárproletárokkal szemben bérletörésre igyekeztek a földesurak felhasználni”. Mindezek a modernizálások akkoriban persze nem csupán az ő munkásságát jellemezték. A jobbágy bérlőként, a jobbágytelek bérletként való jellemzése nemcsak a reformkorban, Wesselényi, Kölcsey, Deák munkáiban volt gyakori, de így használta azokat pl. Wenczel Gusztáv is. Ezek azonban nem menthetik, csak magyarázhatják Acsády hibá-

it, s egyúttal magyarázatául szolgálhatnak arra is, hogy miért hanyagolta el a parasztság mindennapi életének bemutatását. Acsády felfogására ugyanis erős hatással volt a korabeli magyar történetírás politikai szemlélete. Ez alól csak részben tudta magát kivonni, noha kétségtől a legtovább — elsősorban elméleti megnyilatkozásaiban — ő jutott e téren. Jellemző módon könyvének beosztása is a politikai történetét követi, s anyagát legtöbbször a királyok uralkodása szerint tárgyalja.

Ő ugyan az első, aki a feudális kizsákmányolás egészét vizsgálta, s ennek nagy jelentősége volt századeleji történetírásunkban. Ez a

szempont azonban, melynek felvetése önmagában is előrevitte a magyar történettudományt, nála egyúttal minden mást háttérbe szorít.

A paraszti élet ábrázolásának elhanyagolását az osztályok egymáshoz való viszonyának hangsúlyozott bemutatása és a sokszor jogi szemléletű előadásmód mellett az is eredményezte, hogy nem látott lényeges fejlődést a paraszti munkatechnika, a parasztság életének vonatkozásában. A paraszti élet „konzervativizmusának” kiemelése innen is eredeztethető.

Mindez nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy *A magyar jobbágyság történetét* bírálattal

illessék. A legtöbbször jogos konkrét bírálatok mellett azonban a hivatalos magyar történetírás 1945 előtt főleg nem kisebb-nagyobb pontatlanságaiért, elírásaiért, itt-ott kimutatott tévedéseiért utasította el Acsády könyvét. Ez ugyanis csak ürügy volt. Azt bírálták benne, ami előremutató volt, amivel feltette a koronát egész életművére, amiért a könyv megjelenése után pár héttel nyugodtan hajtotta örök álmra fejét; harcos antifeudalizmusáért, a XX. század eleji Magyarországon egyre jobban eluralkodó feudális maradványok felszámolását sürgető fellépéséért, mellyel messzeható fegyvert adott a haladó erők kezébe.

ACSÁDY MŰVE ÉS UTÓÉLETE

Áttekintettük Acsády Ignác történetírói munkásságát, megismerkedtünk történetfelfogásának mindazon jellemvonásaival, amelyek megkülönböztetik pályatársaitól, felülemelik azokon, s azokkal is, amelyek hasonlóak voltak kortársainak felfogásához. Láthattuk, mint alakultak ki politikai és társadalmi nézetei az 1870-es években, hogyan fordult a következő évtizedben mindinkább a történetírás felé. Megvizsgáltuk, milyen volt történetfelfogása, s e felfogás alapján milyen történetírói alkotások

jöttek létre, hogyan segítette történetsszemlélete ahhoz, hogy a múltat a korábbinál mélyebben tárja fel. Ha most megkíséreljük összefoglalni életművét, megállapítani, hogy a magyar történetírás történetében milyen hely illeti meg, arra az álláspontra jutunk, hogy Acsády Ignác munkásságában a XX. század eleji radikális értelmiség törekvéseinek előképét szemlélhetjük. Ugyanazokkal a problémákkal viaskodott ő is, mint azok, akik a századforduló után átvették kezéből a haladás zászlaját. S ha problémafelvetése, a problémákra adott feleletei sokszor nem is érik el azt a szintet, melyet a nálánál egy emberöltővel

fiatalabb kortársaié az 1900-as évek elején, ezt egyrészt annak kell tulajdonítanunk, hogy ezek a problémák az 1870—80-as években még sokkal kevésbé kiélezetten jelentkeztek, másrészt az játszott szerepet benne, hogy Acsády a tőkés középbirtokos álláspontjáról ítélte meg kora jelenségeit.

Acsádyt, az újságíró politikai nézetei, széles látókörű állásfoglalásai az 1870—80-as években — úgy véljük — sokban kiemelték kortársai sorából. Ő a haladó polgár szemével nézte a világot, s ez — a sok feudális maradvánnyal megterhelt Magyarországon — ekkor sem volt lebecsülendő jelentőségű, ha természetesen *polgár*

volta ellenszenvvel töltötte is el a szocializmus, a munkásmozgalom iránt, s ennek sokszor hangot is adott. E politikai, társadalmi nézeteinek köszönheti, hogy látásmódja, problémafelvetése a kortárs történetírókénál jóval szélesebb, mozgékonyabb volt, hogy sokban képes volt az európai történetírás legjobbjaival lépést tartani, sőt, itt-ott azoktól függetlenül is előre lépni.

Viszonylag haladó társadalomfelfogásának, politikai nézeteinek felelt meg az a történetírói tevékenység, melyet Acsády főleg az 1890-es évektől folytatott. Történetírói munkásságában a gazdaságtörténet szerepét hangsúlyozta, s a magyar gazdaságtörténet úttörői

közé tartozott. A magyar középburzsoázia (tőkés középbirtok) politikai nézeteit hangoztatta mint újságíró, s történetíróként is a dualizmus talaján állva király és nemzet kibékülését hirdette, noha kiemelte az ország függetlenségét, sőt a magyar imperializmus eszméinek történetírásunkban egyik fő képviselője lett. Fellépett a feudális maradványok ellen hírlapi cikkeiben — s történeti tárgyú alkotásaiban is antifeudális felfogása jut legvilágosabban kifejezésre.

Munkásságának retrográd, visszahúzó elemeit az a kor magyarázza meg, amelyben élt és működött. A kiegyezés utáni évtizedekben, amikor a magyar társadalom

vezető osztálya 1848—49 forradalmának, majd az abszolutizmus időszakának oly sok hányattatása után nyugodtan kívánta élvezni az elért eredményeket, ebben a „boldog békevilágban”, amikor a társadalmi haladásért harcolók serege még zilált, szétszórt, dezorganizált volt, amikor a polgárság haladó erőinek — hogy a munkásosztályt ne is említsük — még olyan szervezettségéről sem beszélhetünk, mint amelyet a polgári radikalizmus orgánumai és szervezetei jelentettek a XX. század első két évtizedében —, ebben a korban az álláspontok tisztázása igen nehéz volt. Ezért volt lehetséges, hogy Acsády történet szemléletébe, mely

letagadhatatlanul burzsoá jellegű volt, beszüremkedhettek az „agráriusok” ideológiájának elemei is. Acsádyt ugyan elválasztotta tőlük *tőkés* középbirtokos álláspontja (az iparnak nagy szerepet szánt az ország jövőjében), de mégis színezték szemléletét egyes agrárius vonások. Ha azonban figyelembe vesszük kora viszonyait, szinte szükségszerűnek látszik előremutató és visszahúzó elemek keveredése egy olyan *polgár* felfogásában, mint amilyen Acsády volt. Annál inkább tiszteletre méltó, hogy *A magyar jobbágyság történetének* írója — mert Acsády nevét kitörölhetetlenül ezzel a munkájával írta be történetírásunk történetébe — a szá-

zad végén, az imperializmusba átcsapó magyar társadalmi fejlődés közepette, híven *liberális* felfogásához, fellépett e fejlődés sok kínos jelensége ellen, s eljutott — ha csak óvatos utalásokon keresztül is — annak kimondásáig, hogy a nagybirtok jelen formájában nem maradhat fenn, mert ezzel Magyarországon a kapitalista társadalmi rend érdekeit veszélyezteti.

Acsády azonban, amikor 1906 decemberében meghalt, már messze elmaradt a polgári radikalizmus mögött. Nem jutott el a marxizmus eredményeinek részbeni átvételéhez, alkalmazásához, még a polgári szociológiai módszerek valamelyikének szélesebb körű fel-

használásához sem, miként a polgári radikálisok. A korszak által felvetett problémákra adott válaszai természetesen nem érték el a polgári radikálisokénak színvonalát. De az alapkérdést, a polgári átalakulás végigvitelének kérdését igenelte.

S csak ebből a szempontból kiindulva ítélni lehetjük meg helyesen munkásságát. Acsády lényegében nem változtatta meg elképzeléseit az 1870—80-as évek óta. A magyar uralkodó osztályoknak az imperializmus magyarországi beköszönte után egyre gyorsabb ütemű jobbratolódása időszakában Acsády nem hajolt meg az „idők szava” előtt, nem változtatta meg nézeteit,

hanem kitartott mellettük. Ő az új század hajnalán is azt a liberalizmust vallotta a magáénak, melyet fiatal korában megismert. E liberalizmus akusztikája azonban más volt a századfordulón, mint két-három évtizeddel korábban. Sokkal élesebben hangzottak a feudális maradványok ellen kimondott szavai, mint korábban. Mondani-
valójának alaptendenciája — a polgári rend védelme mellett — a feudális maradványok felszámolásáért vívott küzdelmet támogatta.

Természetesen nem felejtethjük el, hogy Acsády sok vonatkozásban ugyan az eötvösi—deáki liberalizmus képviselője volt a századfordulón, de nem úgy, aho-

gyan Eötvös nevét zászlójukra tűzték a polgári radikálisok, elsősorban Jászi Oszkár. Acsády nem fejlődött tovább. Nem változott meg viszonya a szocializmushoz, a munkásmozgalomhoz. Utolsó nagy munkáiban, amikor a szocializmus veszélyére hívja fel a figyelmet a parasztmozgalmak tárgyalása során, vagy amikor Kossuth politikáját értékeli, nemcsak azért emeli ki, hogy azok nem voltak szocialista-kommunista-anarchista mozgalmak, mert a birtokos parasztság „konzervatív” törekvéseit az uralkodó osztályok krónikásai ezzel vádolták, hanem azért is, hogy figyelmeztesse a századforduló idején mind erősebbé való agrárszo-

cialista mozgalmakat: Kossuthnak, de Dózsának és Budai Nagy Antalnak sincs köze a szocializmushoz. S ami szintén igen lényeges: míg Jászaiek az eötvösi liberalizmust a nemzetiségi kérdésben is követték, Acsády — mint korábban — most sem a megbékélés, hanem a mind jobban erősödő magyar nacionalizmus, majd imperializmus szellemében küzdött. Mégis, mindezek ellenére is Acsády munkásságának kicsengése az uralkodó osztályok mindinkább jobbra tartó politikai fejlődése idején feltétlenül haladó volt.

A magyar történetírás fejlődése a századfordulón fővonalaiban — az uralkodó osztályok fejlődésének

egészhöz hasonlóan — a reakció irányába tartott. Különösen 1919 után történetírásunkban gyorsan háttérbe szorultak azok az irányzatok, melyek ha korlátozva is, de a társadalom haladását, annak egyik vagy másik oldalát szolgálták. Jól szemlélteti ezt az Acsádyról rajzolt kép alakulása, változása is.

Az 1880—90-es években megjelent munkái még általános elismerést arattak, s ha olykor-olykor vitára is adtak alkalmat, annak inkább közjogi vonatkozásai voltak, semmint társadalmiak. Annak ellenére, hogy összeütközései csak a kifejezetten függetlenségi irányú történetírókkal voltak, a 90-es évek-

től mindinkább kiszorult a hivatalos történetírás fórumairól. A Századokban mind kevesebbet publikált, s a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében is ritkultak közelményei. Két utolsó munkájával pedig már nemcsak a hivatalos történetírás hallgatólagos rosszallását, hanem vaskos ellentanulmányokat is kiváltott.

Jellemző, hogy mindkét munka, amelyik állításait támadni igyekezett, az egyház álláspontját képviseli, az is, amelyik „A magyar birodalom történeté”-nek egyházellenes fejezeteit bírálja, s az is, amelyik *A magyar jobbágyság története*nek egyes passzusait kritizálja. Az egyház reagált ugyanis a legérzé-

kenyebben ezekre a kérdésekre, s a magyar történetírás általában klerikális szellemével szemben leginkább e téren volt érezhető az új hang.

Ettől kezdve munkásságának megítélése plasztikusan mutatja a hivatalos magyar történetírás jobbratolódását. Kortársai 1919 előtt még csak némi elfogultsággal vádolták a jobbágyság mellett, de becsületes szándékát általában elismerték, sőt arra is felfigyeltek, hogy Acsády tulajdonképpen a fennálló rend érdekében ostromozza a lelketlen, rövidlátó kizsákmányolást. 1919 után azonban az ellenforradalom ideológusainak tolla már egyenesen marxistát, a

történelmi materializmus képviselőjét faragott belőle.

Ha a hivatalos történetírás felfogása Acsády munkásságát illetően 1919 előtt és a két világháború közötti időszakban elítélő volt is, ha a magyar történetírás főbb irányzatai nem is tekintették a magukénak munkásságát, mégis akadtak mindkét időszakban olyan haladó erők, melyek rokonszenveztek Acsády mondanivalójával, eredményeit — elsősorban *A magyar jobbágyság történetét* — többkevesebb fenntartással elismerték, propagálására pedig kísérleteket tettek. Éppen azokért a munkáiért, melyekkel a hivatalos történetírás képviselőit magára haragította,

vívta ki Acsády a XX. század eleji polgári radikalizmus tiszteletét, a szociáldemokrácia rokonszenvét. A polgári radikálisok, de a szociáldemokrácia teoretikusai is értékes segítőtársat leltek Acsádyban a feudális maradványok ellen vívott harcukban, aki nem megvetendő fegyverekkel tette küzdelmüket hatékonyabbá.

Acsády nem rokonszenvezett egyik fent említett irányzattal sem. A szocializmus eszméjét nem fogadta el semmiféle formában, abban sem, ahogyan azt a XX. század elején a magyar szociáldemokrácia, de a polgári radikálisok képviselői is hirdették. Elválasztotta tőle polgári liberális szemlé-

lete és az is, hogy mindkét irányzatot nemzetietlennek tartotta. Az ő problémái s azok a megoldások, melyeket ő ajánlott (pl. az uzsoratorvény, a kistőke támogatása stb.) a XX. század eleji társadalom fokozott fejlődési iramában kissé ósdiaknak, elmaradottaknak tűnhettek „a modern tudomány fegyvereivel” felvértezett polgári radikálisok és szociáldemokraták előtt.

Mindezek ellenére hatalmas fegyverre leltek *A magyar jobbgyság történetében*. Grünwald Béla és Márki Sándor munkái mellett Acsády Ignác munkássága állt hozzájuk legközelebb, azt tudták harcukban legjobban felhasználni. Felismerték azt, amit legvilágosab-

ban talán Ady Endre fogalmazott meg, hogy Acsády munkája is hozzájárul annak a „történelmi fundamentumnak a lazításához”, melyen az akkori Magyarország társadalmi rendje nyugodott.

Ezért vették védelmükbe a polgári radikalizmus képviselői 1919 után is. A 30-as évek elején a Századunk hasábjain sokszor tért vissza neve, hol fegyverként a szellemtörténettel vívott — s akkor eredménytelennek bizonyult — harcban, hol a korabeli hivatalos történetírás állításaival szemben védelmükbe véve Acsády munkásságát.

A haladó erők egyik tette volt az is, hogy 1944 elején a *Faust Kiadó*

újból megjelentette *A magyar job-
bágyság történetét*, mint a Kiadó elő-
szava mondja: azért, mert úgy
érezték, hogy e „hézagpótló mun-
kára. . . ma még nagyobb szükség
van, mint mikor először került ki a
sajtó alól”. Acsády munkásságának
igazi elismerése azonban csak 1945
után következett be. S e kor hozta
meg munkássága értékelésének ob-
jektív lehetőségét is.

BIBLIOGRÁFIA

Acsády Ignác fontosabb művei

Az osztrák császári czim és Magyarország.

1804—1807. Budapest, 1877.

Széchy Mária. Budapest, 1885.

Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1886.

Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526—1564. Budapest, 1888.

Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Budapest, 1889.

Statisztika és történetírás. Nemzetgazdasági Szemle 1889.

A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után. Budapest, 1889.

A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után. Budapest, 1890.

Két pénzügytörténelmi tanulmány. Budapest, 1894.

Régi magyar birtokviszonyok 1494—1598. Budapest, 1894.

A magyar gazdaságtörténet feladatai. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1895.

Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1715–1720. Budapest, 1896.

Magyarország három részre oszlásának története. 1526–1608. Budapest, 1897. (A Magyar Nemzet Története. V. kötet)

Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711). Budapest, 1898. (A Magyar Nemzet Története. VII. kötet)

Magyarország és a Szentszék. Budapesti Szemle 1902.

A magyar birodalom története. I, II. Budapest, 1903. és 1904.

A magyar jobbágyság története. Budapest, 1906.

A magyar adózás története 1598–1604. Budapest, 1906.

*Az Acsádyval foglalkozó
szakirodalomról*

Acsády Ignác történetírói munkásságának összefoglalásáról az egyetlen önálló mű:
GUNST PÉTER: Acsády Ignác történetírása.
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 314 l.

Ott megtalálja az olvasó mindazon kisebb rásokat, nekrológokat stb., amelyek Acsádyról megjelentek. Itt most azt a két munkát említjük meg, amelyek Acsády egy-egy könyve ellen íródtak. Ezek: DUDEK JÁNOS: Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története c. művéről. Nyitra, 1904; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. Budapest, 1907.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Budai Anikó

AK 196 k 7376

Terjedelem: 7,5 (A/5) ív+1 db melléklet

73.74132 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György